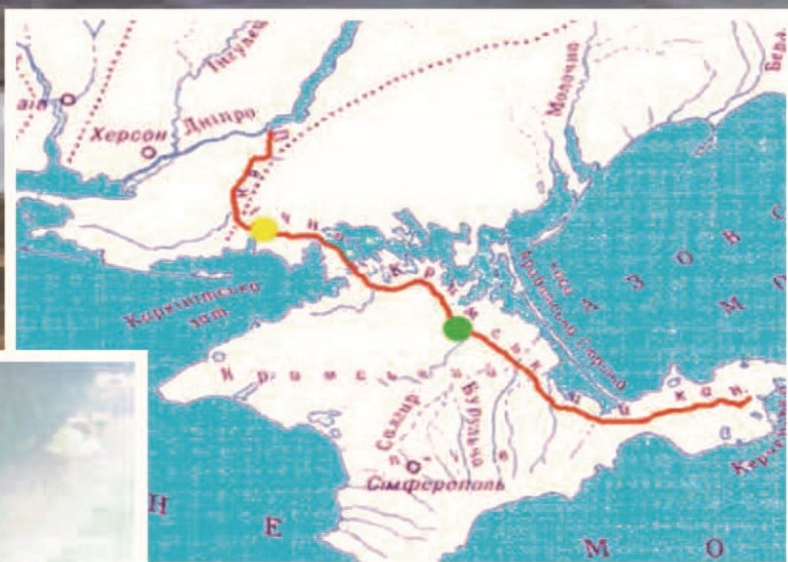

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 3-4'2021

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році

Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

3-4 (116-117)'2021

DOI10.15407/kraieznavstvo2021.03-04

Головний редактор

Олександр Реєнт

Редакційна колегія:

Олег Бажан

(перший заступник
головного редактора)

Лариса Синявська

(заступник
головного редактора)

Дмитрій Ніколайчук

(відповідальний секретар)

Богдан Андрусин

Геннадій Бондаренко

Володимир Великий

Людмила Вовчук

Сергій Гальчак

Олександр Гончаров

Олександр Гуржій

Віктор Даниленко

Володимир Дмитрук

Олександр Добжанський

Олександр Завальнюк

Матеуш Каміонка

Ігор Коляда

Андрій Королько

Михайло Косило

Віктор Коцур

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Наталія Мех

Володимир Милько

Ірина Петренко

Олег Рафальський

Олександр Рубльов

Григорій Савченко

Ганна Скрипник

Валерій Смолій

Юрій Стецик

Олександр Удод

Сергій Шумило

Засновники:

Національна спілка

краєзнавців України

Інститут історії України

НАН України

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

Наталія Білоус (м. Київ). «Всѣ рѣчи свои рухомыѣ от мала до велика...». Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст. 4

Краєзнавство в особах

Сергій Таранець (м. Київ). Києвознавці Малакови: до історії благодійної, наукової та культурно-просвітницької діяльності родини 18

Олег Бажан (м. Київ). Мандрівник у часі (до 60-річчя від дня народження Віктора Анатолійовича Савченка) 24

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

Арсен Зінченко (м. Вінниця). Вінницькі намісники, декани та протопопи у XVIII – на початку XIX ст. 28

Історія України у світлі регіональних досліджень

Руслана Маньковська (м. Київ). Північно-Кримський канал: історія та екологічні наслідки будівництва 40

Микола Рубан (м. Київ), Володимир Цокур (м. Попасна). Попаснянське локомотивного депо Донецької залізниці: історія створення та функціонування 55

Джерела та біографічні студії

Вадим Золотарьов (м. Харків), Олег Бажан (м. Київ). «Пошанований» за розстріли (лейтенант державної безпеки Павло Іванович Філенко) ... 68

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька 2021 року. 80

Презентація історико-краєзнавчого видання «Уклін Вам, Задубрівці: Історія села Задубрівці» 83

Відбулося засідання президії Національної спілки краєзнавців України (14 вересня 2021 р.) 86

Володимир Милько (м. Київ). Нові видання Національної спілки краєзнавців України 88

Тарас Нагайко (м. Переяслав). У Переяславі відбувся X Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання». 91

Огляди

о. Юрій Мицик (м. Київ). Історична мозаїка Присамарського краю ... 96

CONTENTS

History of Towns and Villages of Ukraine: Historic and Theoretical Research Problems

Natalia Bilous (Kyiv). The World of Things and Objects of Volhynian Dwellers in the 17th Century 4

Local Lore Studies in Persons

Serhii Taranets (Kyiv). Kyiv scholars Malakovs: on the history of charity, scientific and cultural-educational activities of the family 18

Oleh Bazhan (Kyiv). Traveller Through Times (to the 60th Anniversary of Victor Anatoliyovych Savchenko) 24

Church and Historical Local Lore Studies: Origins and Modern Discourse

Arsen Zinchenko (Vinnytsia). Protopresbiters, deans, and archpriests of Vinnytsia in XVIII and the outset of XIX century 28

History of Ukraine in the Light of Regional Research

Ruslana Mankovska (Kyiv). North Crimean Canal and Environmental Consequences of Construction 40

Mykola Ruban (Kyiv), Volodymyr Tsokur (Popasna). Popasna Locomotive Depot of the Donetsk Railway: History of Creation and Operation 55

Sources and Biographical Studies

Vadym Zolotariov (Khatkiv), Oleh Bazhan (Kyiv). "Respected" for the Shootings (Lieutenant of State Security Pavlo Ivanovych Filenko) 68

National Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of Modern Life

Ruslana Mankovska (Kyiv). Awarding of the Academician Petro Tronko Prize in 2021 80

Presentation of the Historical and Local Lore Research Publication "Bow to you, Zadubrivtsi: History of the Village of Zadubrivtsi" 83

Meeting of the Presidium of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine (September 14, 2021) 86

Vladimir Milko (Kyiv). New Publications of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine 88

Taras Nahaiko (Pereyaslav). The 10th All-Ukrainian Historical and Cultural Forum "Sikor Readings" in Pereyaslav. 91

Reviews

Yuriy Mytsyk (Kyiv). Historical Mosaic of the Prysamar Region 96

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 10
від 23 грудня 2021 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Україн-
ніка наукова.

Усі права застережені.
Передрук дозволено тіль-
ки за згодою редколегії.

Адреса редакції:

01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: (044)278-02-38,
(044)279-13-88

E-mail:

bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:

www.history.org.ua

www.nbuv.gov.ua

www.nsku.org.ua

www.kraieznastvo.history.org.ua

© Національна спілка
красназавців України, 2021

© Інститут історії України
НАН України, 2021

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

DOI: 10.15407/kraieznastvo2021.03-04.004
УДК 94+347.67(477.8-21-89)“16”

Наталія Білоус (м. Київ)

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

E-mail bilousnat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

«Всѣ рѣчи свои рухомыѣ от мала до велика...». Світ речей і предметів волинських городян в XVII ст.

Метою статті є висвітлити окремі майнові аспекти, пов'язані з успадкуванням рухомих речей жителями міст Волинського воєводства. Джерельною базою дослідження послужили тестаменти городян, що вписувалися до волинських міських та городських книг у XVII столітті. У вітчизняній історіографії досі відсутні спеціальні комплексні дослідження, що розкривали б згадані аспекти.

Наукові підходи базуються на застосуванні методів «нової соціальної історії», історії повсякдення та мікроісторії. У дослідженні акцентується увага на матеріальному вимірі буденного життя пересічних мешканців міст Волині, їх ставлення до рухомих речей і окремих предметів. Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні матеріального світу заповідачів у світлі актів останньої волі XVII ст. Висновки. Переліки майна в заповітах городян починалися з найважливіших для тестатора речей, існувала певна їх ієрархія або градація. Найціннішими вважали вироби з благородних металів – золота і срібла, коштовні прикраси, потім – з цини (олова) і міді, а завершували цей перелік одяг та інші речі. Іноді тестатори дарували речі, що не становили особливої цінності у матеріальному вимірі, але мали нагадувати спадкоємцям про колишнього господаря. Значна кількість домашньої худоби зайвий раз свідчить про велику роль аграрної складової господарської діяльності багатьох мешканців волинських міст. Пересічні міщани найчастіше згадують предмети гардеробу, описуючи принагідно тканину, з якої вони були виготовлені, колір, окремі частини одягу, види хутра, що використовувалися при пошитті чи як оздоба. Вбрання засвідчує проникнення до волинських міст західних впливів, а водночас існування сталих східних запозичень; тут поєднувалися модні новинки з глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. Порівняно з одягом постіль, посуд та інші побутові предмети (прикраси, книги, зброя, домашній інвентар) згадуються спорадично. Тестатори з волинських міст постають загалом людьми практичними і прагматичними, ощадливими, такими, що дбають про своє майно. Речі для них мали утилітарне значення, а коштовності сприймалися як «мобільні артефакти», які можна було продати або заставити в разі потреби. Незважаючи на специфіку такого джерела, як тестамент, аналіз його матеріальної частини є важливим джерелом для дослідження матеріальної культури ранньомодерного міського соціуму.

Ключові слова: тестаменти, спадщина, рухомі речі, городяни, міста, Волинь, XVII століття.

Natalia Bilous (Kyiv)

Candidate of Historical Sciences,

senior research worker Institute of History of Ukraine NASU

E-mail bilousnat@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

The World of Things and Objects of Volhynian Dwellers in the 17th Century

The purpose of the article is to highlight individual property aspects related to the inheritance of movable things in residents of the Volhynian Voivodeship. The source base of the research served testaments of dwellers, which fitted to the Volhynian town and castle books in the 17th century. In Ukrainian historiography, still no special comprehensive studies revealed the mentioned aspects. Scientific approaches are

based on the use of methods of «new social history», the history of everyday life, and microhistory. The study emphasizes attention to the material dimension of the everyday life of ordinary inhabitants of Volhyn, their attitude to movable things and individual objects. **The scientific novelty** of the study is in the coverage of the material world of the testators in the light of the last wills of the 17th century.

Conclusions. The lists of property in the last wills of the townsmen began with the most important things for the testator; there was a certain hierarchy or gradation. The most valuable, considered products from noble metals – gold and silver, expensive jewelry, then – from tin and copper, and completed this list of clothing and other things. Sometimes testators gave things that did not constitute a special value in material terms, but had to remind the heirs of the former host. Given the agrarian nature of the majority of Volhynian towns at the time, land and real estate were the most valuable assets and most secure investments for the townsmen. The average burgers often mention the wardrobe objects, describing the fabric from which they were made, color, separate parts of clothing, species of fur, used in sewing or as a decoration. The outfit of penetration to the Volhynian towns of Western influences, and at the same time, the existence of stable oriental borrowing. Here combined fashionable novelties with a deep archaic that created a diverse mix. As to bedding, dishes and other household items (jewelry, books, weaponry, and home inventory) are mentioned sporadically. Testators from Volhynian towns are generally practical and pragmatic, saving, such that they care about their property. Things to them had utilitarian significance, and jewelry was perceived as «mobile artifacts» that could be sold or stated if necessary. Despite the specifics of such a source as a testament, the analysis of its material part is an important source for the study of the material culture of the early-modern urban society.

Key words: testament, legacy, movable things, town dwellers, towns, Volhynia, 17th century.

Акти останньої волі або тестаменти людей ранньомодерного часу – розпорядження, спрямовані на порятунок душі і поховання тіла, щодо розподілу майна між спадкоємцями, сплати боргів та ін. – носії цінної інформації для дослідження багатьох аспектів функціонування міського суспільства. У ранньомодерний час вважалося, що спадок, накопичений впродовж життя, мав бути належно розподілений між членами родини або записаний на благодійні цілі. Водночас тестаменти вказують на символічний вимір практики заповідання, адже важила не тільки вартість речі, якою обдаровував тестатор, а й сама згадка про ту чи іншу особу, що закріплювала зв'язок між людьми¹. Земля або нерухомість у місті становили для волинських городян найбільшу матеріальну цінність і надійне вкладення капіталів. Купці і торговці більше цінували готівку або товар, який можна було продати. Метою даної статті є висвітлити окремі майнові аспекти, пов'язані з успадкуванням рухомих речей жителями волинських міст. Джерельною базою дослідження послужили тестаменти городян, що вписувалися до волинських міських та городських книг у XVII столітті.

Рухомі речі (лат. *mobilia*) були важливим елементом майнових розпоряджень тестаторів. Вони згадуються, щоправда, не у всіх заповітах волинських городян. Цілком імовірно, що в частині випадків вони розглядалися як невід'ємна частина нерухомості й переходили разом із нею до рук спадкоємців. Приміром, луцька міщанка Пелагія Обуховая так охарактеризувала своє рухоме майно: «всеи маенности мое, штомъ колвекъ мела и маю, злота, серебра, шать, цыну, мѣди и иного начинья и спряту домового»². Парфен Голузка з Луцька так висловився з цього приводу: «Do tego rzeczy moje wszystkie tak leżące, jako i ruchome, jako złoto, srebro, szaty, cynę, miedź i wszystek sprzęt domowy od mała do wiela, co jeno rzeczą ruchomą nazwać się może»³. А шляхтич Мартин Приборський так зазначив щодо своїх рухомих речей і «живого інвентаря»: «всѣ рѣчи свои рухомые от мала до велика, то ест гроши готовые, серебро, цын, мѣдь, збожеѣ ѿзимое в гумне двorca моего Белоберезского зложоное, коровы всѣ доинные и недоинные, конѣ два мышастых и воз котчи»⁴. Деякі тестатори записували такі речі окремим реєстром як додаток до заповіту,

¹ Докладніше див.: Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. – Київ: Інститут історії України НАНУ, ВД «Простір», 2021. – 536 с.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 675 зв.

³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 160, арк. 1649.

⁴ Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 5 зв.

про що самі зазначали: «Cyn, miedź, wszytek sprzent domowy, co osobnym rejestrem mianować będę, dziatkom moim należeć ma»⁵. Але такі реєстри до міських книг рідко потрапляли, тож практично неможливо дізнатися про їх зміст.

Серед заповідачів були й особи, які говорили про своє «убозтво», тобто відсутність речей, які вони могли передати у спадок. Таким був наприклад гайдук з Дубна Андрій Іванович Косович, який 17 жовтня 1648 р. оформив свій тестамент, а 18 березня 1649 р. його тесть Мисько Симоненя приніс документ до міського уряду для запису до урядових книг. Заповіт був написаний у воєнні роки, коли точилися військові дії на території Волині, про що згадує сам тестатор. Він служив у війську сandomirського воєводи, а під час нападу козацького війська і розгрому втратив в обозі практично всі свої речі, а їх залишок пограбували козаки в Дубно: «Uboztwa żadnego tak pieniędzy, srebra i sukien nie mam, gdyż com kolwiek z wiernej a krwawej wysługi mojej miał, tedy teraz w obozie gdy nas rozgromiono, pobrano, a ostatek uboztwa co się było zostało, tedy i to Kozacy wszystko będąc teraz w Dubnie pobrali, że się nic nie zostało»⁶. Судячи з усього, до початку військових дій він був далеко небідною людиною, оскільки серед своїх боржників згадує двох дубенських євреїв, яким позичив сумарно 50 злотих, один з них невдовзі встиг повернути 10 злотих на похорон його дружини⁷. Інший цікавий випадок зафіксований у заповіті дубенської міщанки Катерини Хвалькевичової (30 IX 1701), яка пригадувала як її рідний дядько під час війни 1648-1654 рр. («pierwszej Kozaczyzny») закопав 12 злотих, але житель з сусіднього села викопав ці гроші і позичив (!) їм на господарство⁸.

Серед найбільш згадуваних рухомих речей – одяг і «живий інвентар» – свійська худоба. За-

можні та середньозаможні міщани крім нерухомості залишали дітям у спадок чимало домашньої худоби, яку докладно перераховують. Наприклад, Дорота Якубова Гроховальська з Олики заповіла чоловікові і дітям 10 голів рогатої худоби, четверо коней, двох жеребців, 24 вівці і 21 свиню⁹. Олицька солодовничка Лукашиха серед своїх рухомих речей спершу згадує 5 свиней, яких розподілила таким чином: стару свиню і два вепра передавала дочці Марині, двоє свиней – останньому чоловікові Лукашові¹⁰. Аполонія Більцова, вдова олицького писаря Мартина Більця, своїй племінниці Магдалені Пшизолівській, дочці покійного брата, відписала корову і двох рудих бичків, двох биків-озимків, корову з телям¹¹.

Більшість олицьких тестаторів, заповідаючи домашню худобу, зазначають її кількість, в окремих випадках – масть. Так, Мартин Дорошеня залишив дружині і малим дочкам Марусі і Паласі (на додачу до хати та городу) гнідого коня, 4 кози, 5 овець, 4 свині¹². Купець Якуб Добко розпорядився таким чином: білу корову з телям – дочці, а лису гніду корову з теличкою і телям від цієї корови – дружині¹³. Скарбовий гайдук з Дубна Томаш заповів своїй третій дружині молоду чорну корову (теличку), а старшому синові Грицьку – двох волів, кобилу і чорну корову¹⁴. Ковельський міщанин Іван Посушка відписав своїм дітям пару волів, три корови, 17 овець та «інший домашній дріб'язок» у вигляді свиней, кіз, гусей¹⁵. Деякі тестатори крім домашньої худоби взагалі не згадують про інші рухомі речі і дуже рідко заповідають домашню птицю. Наприклад, Миколай Сахнович, крім двох вепрів, семи свиней, шести овець, тисавої кобили з лошам (з возом і хомутом) заповів своїй дружині з малими дітьми 8 гусей¹⁶. Міщанин-огородник

ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31 зв.

⁶ Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 29 зв.

⁷ Там само.

⁸ Там само, спр. 13, арк. 32.

⁹ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 170 зв.

¹⁰ Там само, спр. 4, арк. 72 зв.

¹¹ Там само, спр. 7, арк. 188-188 зв.

¹² Там само, арк. 49.

¹³ Там само, арк. 167 зв.

¹⁴ Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 343.

¹⁵ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 8, арк. 16 зв.

¹⁶ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171-171 зв.

Йовко Мискевич вочевидь займався розведенням і продажем домашньої худоби, про яку в тестаменті згадує як про «товар», який передавав у спадок старшому синові від першого шлюбу і другій дружині з малими дітьми. Так, Омелькові дісталися (крім городу) кобила з возом і хомутом, дві старих вівці і одна молода. Дружині Марині і двом дітям (Івасю 4-х років і Мелашці 2-х роцків) тестатор залишив крім хати з земельною ділянкою пару волів (один був старий, другий – драпястий), руду «яловичку», свиней та 10 овець¹⁷.

У ранньомодерному соціумі особливо цінувалися коні, які підкреслювали престиж власника і були незамінним засобом пересування. Вони часто згадуються у шляхетських заповітах, спорадично – у міщанських та духовних осіб. Так, шляхтич Михайло Волк-Ланевський, слуга Альбрехта Мошковського, акцентує увагу на тому, що купив коня-бахмата за 40 злотих¹⁸. За таку ж суму купив коня лентвійт Марк Ніфанович і просив його продати, а гроші використати на похорон і поминання його душі¹⁹. Заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина згадує у своєму заповіті тисавого коня за 60 злотих, який колись належав її чоловікові²⁰. Парох ковельського костелу Мартин Овакович був власником чотирьох коней: трьох гнідих і одного білого. Двох гнідих з коляскою він розпорядився передати сестрі, старого гнідого коня – канторові костелу Станіславу, а білого – своєму слугі Саськові²¹. Купець Яцько Ленчиць пригадав, що купив зі своїм товаришем двох коней – гнідого і вороного за 66 злотих.²²

Як відомо, одяг у ранньомодерному суспільстві був свого роду маркером, що визначав соціальний статус людини, а для міщан був ще й капіталовкладенням і передавався у спадок²³. Інформація про одяг обмежується передусім назвами окремих його частин, кольорів, матерії, з

якої він був пошитий та імені нового власника, кому він призначався, рідко зазначається його вартість. Одяг дарували найчастіше дітям, онукам, або шлюбному партнеру. Зазвичай сини успадковували одяг по батькові, а дочки – по матері. Траплялися випадки, коли чоловік успадковував речі по дружині і навпаки, а дочки – по батькові, означало це те, що такий одяг служив як вкладення капіталу. Одяг зазвичай мав кількох власників і навіть коли виходив із ужитку, його перешивали, подовжуючи життя речей. Таке ставлення було характерне для всіх міщан, незалежно від майнового статусу.

Жителі волинських міст найчастіше вживали щодо верхнього одягу (кожухів, жупанів, кунтушів, кафтанів) за річпосполитською традицією узагальнюючі назви «сукні» або «шати». У гардеробі заможних міщан були делії, а бідніших – баранячі та кролячі кожухи. Гермаки і копеняки, якими рясніють тестаменти XVI ст., все рідше згадуються в XVII ст. Їм на зміну приходять жупани, кожухи, кунтуші, фerezії, делії. Пересічний шляхтич і міщанин могли мати по два жупани, з яких один був для щоденного вжитку, а другий – святковий. Жупани відрізнялися якістю тканини, що залежало від заможності їх власників. У волинських тестаментах найбільш часто згадуються жупани, пошиті з фалендишу. Заможніші міщани шили жупани з адамашку і підшивали їх хутром. Вони різнилися кольором: сірим, зеленим, лазуровим, чорним, фіолетовим. Жупан «литовський» зі срібними гудзиками згадує серед свого майна олицький купець Іван Йовтухович²⁴, а міщанин Самійло Гудневич мав у своєму гардеробі три жупани: атласовий, кольоровий з позолоченими гудзиками «оливкової масті» та поношений, шитий з кармазину. Крім того він згадує туркусовий кунтуш з атласовим листям, зелену фалендишову «делійку», вільчуру, оксамитову шапку,

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 171–171 зв.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 99.

¹⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 519 зв.

¹⁹ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 13 зв.

²⁰ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91.

²¹ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

²² Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 121.

²³ Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce ...* – S. 141-185; Zielecka-Mikołajczyk W. *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku ...* – S. 222.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 67 зв.

підшиту соболями²⁵. Ковельський лентвіт Марк Ніфанович заповів своїм онукам фалендишову делію з позолоченими гудзиками, підшиту басю, а зятеві – свій старий одяг²⁶.

Популярними були також фєрезії, делії і курти. Так, гардероб шляхтича Михайла Волка-Ланевського складали «фєрезия лязуровая фалендышовая, лисами подшита, фєрезия чирвоная блакитным киром подшита, курта лязуровая фалюндышовая, кафтан ѿтцовскии, курта чирвона и делюра брунатна, жупан червоныи козацкии, инших курть две [...] Делія фалюндышовая, китакою жолтою подшита»²⁷. У другій половині XVII ст. зменшується кількість згадок у тестаментях кунтушів порівняно з жупанами, які відігравали роль важливого повсякденного одягу, натомість кунтуш виконував роль урочистого верхнього одягу, який шили з дорогих тканин, що було не всім по кишені²⁸.

Як і шляхтичі, багатші городяни носили поверх фалендишових жупанів підшиті хутром фєрезії. Зазвичай нижній та верхній одяг контрастували між собою. Помічено, що на теренах Наддніпрянщини і Волині городяни надавали перевагу верхньому одягу блакитних відтінків, як і загалом міщани й шляхта інших регіонів²⁹. Так, олицький райця Єронім Танюкевич заповів молодшому сину Лукашу лазуровий фалендишовий кунтуш зі срібними гудзиками³⁰, а ковельський міщанин Ян Козловський своєму племінникові Матису – лазуровий паклаковий жупан зі срібними гудзиками, який купив за 60 злотих³¹. Олицька міщанка Анна Маринська відписала старшому синові туркусовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, лазуровий фален-

дишовий кунтуш з шістьма срібними і позолоченими гудзиками, фалендишову вільчуру, підшиту вовчим хутром зі срібними гудзиками, один червоний пояс, а інший – білий. Молодшому синові вона залишила туркусовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, лазуровий кунтуш, один червоний пояс, а інший – білий. Міщанин-огородник Іван Віттюк заповів синові Омелькові лазуровий жупан з 14 срібними гудзиками³². Григорій Мечник передав своєму учню Максиму Степановичу «власний лазуровий жупан, в якому сам ходив»³³. Прокіп Семенович залишив дружині власний блакитний жупан з червоними «lisztwami kresowymi», з гафтками (застібками), підшитий полотном, кожух та інший одяг³⁴. Свій старий вживаний одяг заповів нащадкам купець зі Стрия Яцько Ленчиць: лазуровий паклаковий доломан, підшитий білими баранами, старий лазуровий фалендишовий жупан, підшитий старим зеленим сукном, інший старий одяг, шитий з паклакової тканини лазурового кольору, крім того дві старі шапки – одну тузинкову, а другу діряву кармазинову, підшиту баранячим хутром³⁵. Товариш хоругви Яцько Стоговський згадує у своєму заповіті кунтуш лавандового кольору, пошитий з іспанського сукна³⁶.

Менш популярними кольорами для верхнього одягу були зелений, синій, вишневий. Кушнір Юрій Середа переказав старшому синові Пилипові свій гранатовий фалендишовий жупан зі срібними гудзиками, підшитий басю, срібний пояс, «відлтий трохи по-козацьки»; старий жупан і підшиту баранячим хутром бекешку – дружині Марині і молодшому синові

²⁵ Там само, арк. 46.

²⁶ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

²⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

²⁸ *Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unici w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku ...* – S. 225-227.

²⁹ *Zielecka W. Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku // Białoruskie Zeszyty Historyczne. T. 31, 2009. S. 17.* Зокрема у Могилеві міщани носили жупани переважно лазурового або блакитного кольору. Див.: *Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unici w Rzeczypospolitej...* – S. 229.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

³¹ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 178-179.

³² ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 142 зв.

³³ Там само, арк. 48.

³⁴ Там само, арк. 51.

³⁵ Там само, арк. 121-121 зв.

³⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 410, арк. 141–142 зв.

Кирилу³⁷. Огородник Йовко Мискевич залишив старшому синові Омелькові старий синій паклавий жупан зі срібними гудзиками, старий материнський кожух, білу нову серм'ягу, новий кожух, 10 аршинів тканого полотна³⁸. Швець Матяш Ольшевський заповів синові зелену «напівгранатову делійку», підшиту жовтим кіром і баєю, з папужою шнурівкою і шістьма срібними та золотистими гудзиками, з шовковими вставками³⁹.

Одяг міщан доповнювали коштовні пояси та головні убори – шапки. Незаможні чоловіки носили шапки із сукна, або полотна. Заможні городяни і шляхта віддавали перевагу дорогим ковпакам і шапкам, різноманітним за формою та матеріалом: круглі оксамитові шапки, сукняні ковпаки, підбиті лисячим, соболиним, куничим хутром, шапки-шлики з гострим або опуклим наголовком з дорогого привозного сукна та хутра – з лисячою чи куничою облямівкою. Згадуються також шапки-мегерки і бекешки. Наприклад, кушнір Григорій Нетякевич залишив своїй дружині з дітьми п'ять шапок з лисячого хутра і шосту баранячу, а також баранячі шкури⁴⁰. Шляхтич Криштоф Садурський серед своїх рухомих речей вирізняє ковпак, підшитий соболями⁴¹, а Мартин Приборський – «шапку соболцовою канавацом покриту»⁴².

Найпоширенішим взуттям були чоботи з високими халявами і низькими (боти), черевики (бачмаги). Асортимент взуття був досить широкий, але в тестаментх він представлений мало: згадуються переважно чоботи, без деталізації. Цікаву інформацію щодо цього подає тестамент олицького чоботаря Миколая Шишковиця (22 II 1625), який згадує, що пошив три пари черевиків на пасках і заробив на цьому всього 20 грошів, за пошиті з саф'яну боти – півтреті злотих,

за башмаки – 40 грошів, за інше замовлення – боти з його сировини він виручив півтреті злотих, а за чіжми або пулени (чоловіче гостроносе взуття) – 1 злотий⁴³ Матвій Калиновський, прибулий до Ковеля шляхтич з Мінського воєводства, у своєму заповіті зазначив, що дарує своєму слугі Іванові дві пари ботів – жовті і чорні⁴⁴. Рівненська міщанка Овдотя, дружина Гаврила Павловича, зазначила, що витратила на чорні бути для сина Андрія 1 злотий⁴⁵.

Одяг військових відзначався різноманітністю кольорів і гатунків тканин. Так, Войтех Мольський, товариш гусарської роти, заповів продати його обмундирування і зброю і на ці кошти справити похорон. Серед одягу згадує шкарлатний кунтуш, китайковий жупан помаранчевого кольору, атласові шаровари, дві гамалійки, три хустки⁴⁶. Ян Юзеф Журавський, товариш гусарської хоругви белзького воєводи Казимира Замоєського, повідомляв, що залишив у скрині коштовний одяг: кунтуш з голландського сукна зеленого кольору, підшитий лисячим хутром, другий кунтуш персикового кольору, підшитий хутром, зелений китайковий жупан, підшитий хутром, позолочений гусарський стрій і другий нагайський стрій, кораловий кунтуш і білий жупан⁴⁷.

Схоже, що мода на жіночі шуби була особливо характерна для XVI ст., оскільки в тестаментх цього періоду трапляється найбільше згадок про них. Аналогічна картина спостерігається і в тестаментх киян, які згадують значну кількість шуб і хутра різного гатунку (з соболів, куніць, лисиць, вовків, білок, бобрів, видр), що вважалося показником соціального статусу і вгідним розміщенням капіталу⁴⁸. Шуби найбагатших міщан підшивали адамашком і оксамитом. Так володимирський священник Малофій Івано-

³⁷ Там само, арк. 108.

³⁸ Там само, арк. 99 – 99 зв.

³⁹ Там само, арк. 58 зв.

⁴⁰ Там само, арк. 99 зв. – 100.

⁴¹ Там само, спр. 89, арк. 271 зв.

⁴² Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 6.

⁴³ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 37.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 118 зв.

⁴⁵ Львівська Національна Наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів, ф. 91, спр. 44, арк. 220.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 441, арк. 19.

⁴⁷ Там само, спр. 410, арк. 1399.

⁴⁸ Білоус Н. Тестаменти киян ... – С. 75, 100, 101, 108, 109, 116, 122, 123.

вич у своєму заповіті (1585) перераховує одяг та інші рухомі речі, які в якості посагу він виділив дочці Анні. На першому місці тестатор згадує три коштовні шуби: лисячу шубу «завыиковую гвоздиковым пурприянскимъ сукномъ критую» вартістю 12 кіп гр. лит., шубку «бєличюю сибиркову чємлѣтомъ чорнымъ критую з дєвєтма кнафлями сребрьными» за 6 кіп гр. лит., шубку «нагольную», яка коштувала 100 гр. лит. Далі перераховуються види дорогих тканин та їх вартість, з яких мали шити жіночий одяг: саян «китаики черленое з оксамитом», який коштував 8 кіп гр. лит, саян синього мухаєру з оксамитом за 4 копи гр. лит, саян зеленого волоського сукна з оксамитом за 5 кіп гр. лит., саян брунатного волоського сукна вартістю 5 кіп гр. лит., саян сукна «черленого люнского з оксамитом» за 3 копи і 20 гр. лит, саян синього шведбединського сукна вартістю 80 гр. лит. З одягу згадується також китлик, пошитий з зеленої китаики з оксамитом з 36 срібними кнафликами вартістю 2 копи гр. лит.⁴⁹

У тестаментях XVII ст. шуби згадуються рідше, натомість переважає інший теплий одяг, підшитий хутром. Так, Олександр Дзуса дочці Олені відписав 4 лікті кармазинового сукна та якісне фалендишове сукно для пошиття верхнього одягу – т.зв. шведки з лисячим хутром. Олицький райця Єронім Танюкевич заповів дочці Хвесі дорогий одяг: спідницю з турецького мухаєру за 30 злотих, підшиту лисами фалендишову катанку вартістю 60 злотих, тонкого ткацького полотна за 40 злотих⁵⁰.

Серед жінок популярними були різного виду плащі (півчамарки, делійки) і літники – легкі жіночі сукні, пошиті з тонких тканин. Так, шляхтянка Анна Медонівна з Клевани заповіла своїй донечці речі зі свого гардеробу: чорний літник з мухаєру, блакитний чамлетовий літник, байовий півчамарок, підшитий смужками, плащик з мухаєру, зелений фартух, шість сорочок, одна з яких

була шовковою, а інші – з простого полотна⁵¹. Криштоф Немиський з Луцька старший дочці Федорі заповів фалендишову чамару лазурового кольору, «літник селезньовий», півчамарок з мухаєру, літник вишневого кольору, брунатну сукню з фалендишу, пару позолочених поясів, які були заставлені у Луцькому братстві. Другій дочці Гальшці – чамару і турецький півчамарок вишневого кольору, літник чамлетовий червоний, а другий – чорний адамашковий. Порівну між ними розподілялися білі хусти та 7 сувоїв білого полотна⁵². Стефан Булгак відписав своїй онучці Овдоті срібний позолочений пояс з ремнем, що важив 3,5 гривні; синові – ковпак, а делію і жупан – внукові Мойсію, дружині – срібний пояс, сукню, півчамарок⁵³. Швець Матяш Ольшевський заповів дочці лазурову паклакову сукню і вишневий турецький півчамарок з мухаєру, підшитий попелицями, червоний чамлетовий кабат з шовковою підшивкою⁵⁴. Купець Якуб Добко зазначив, що його дочка Анна має свій одяг, зокрема два літники і катанку, підшиту заячим хутром⁵⁵.

Коштовний і модний одяг природно згадують заможні міщани, які могли собі його дозволити. Так, Анна Маринська переказала своїй невістці – дружині старшого сина Миколая «штуку» турецького мухаєру на спідницю і на катанку за 11 талярів, атласову шнурівку зі срібними підшивками, чеpecь «широ золотий», атласову шапочку з горностаями зі срібними підшивками, другу шапочку з золотими підшивками, 35 аршинів тонкого білого полотна, «фрашки* білоголовські»⁵⁶. Остання річ означала комір, пошитий з тонкого полотна і обшитий зазвичай мереживом, він був поширений в іспанській моді у XVI–XVII ст. Подібні речі більше ніде не фігурують у тестаментях волинських міщан. Інша заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина зі свого гардеробу згадує тільки вишневий шовковий пояс, який купила за 20 злотих⁵⁷.

ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 34.

⁵⁰ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19-19 зв.

⁵¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 160 зв.

⁵² Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁵³ Там само, арк. 92 зв.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 58 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 168.

* Має бути фрижки (старопол. fryga, fryżka, fryza) – вид ковніра, пошитого з тонкого полотна, зазвичай обшитого мереживом.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125.

⁵⁷ Там само, арк. 91 зв.

Загалом волинські міщанки рідко згадують одяг, пошитий з дорогих тканин (адамашк, оксамит, шовк) чи підшитий хутром. Натомість у тестаментях перераховують повсякденний одяг, що передавався у спадок нащадкам по жіночій лінії, а також чоловікам. Володимирська бездітна міщанка Христина Русаківна відписала своєму племінникові Хвесю дві своїх катанки, підшитих хутром, білі хусти, фалендишову сукню, два кабати, інші повсякденні і святкові сукні, підшиту баранками бекешку і фалендишовий жупан, а також турецький літник своєї служебниці Марушки⁵⁸. Регіна Сокальська залишила синові і другому чоловікові свій одяг, оскільки не мала дочок: фалендишову чамару, білі хусти, спідниці, сукні, кабат та ін.⁵⁹ Йовся Веремейчикова своїй племінниці відписала кожух і білі хусти, крім того мала в гардеробі лазурову сукню, табіновий кабат зі срібними застібками (гачками)⁶⁰. Вівдя Білецька своїм племінницям переказала лазурову сукню, кожух, татарський півчамарок, чотири сорочки та чотири намітки⁶¹. Солодовничка Лукашиха згадує серед свого рухомого майна сукню лазурову шиптухову, яку «нажила» з першим чоловіком, 15 аршинів грубого ткацького полотна, 7 сорочок, 4 фартухи, 4 тканих хустки, 3 подушки – ті речі заповіла дочці Марині, а чоловічі фартухи – другому чоловікові⁶². А рівненська міщанка Овдотя Гаврилова Павловичова відписала своїй дочці Маруші лише 12 наміток у скрині та дві подушки⁶³.

Деякі тестаторки згадують частини свого гардеробу і тканини, з яких був пошитий одяг, докладно зупиняючись на його кольорі та окремих деталях. Серед них була, наприклад, Настасія Синицька скаржучись на чоловіка, який за спиртні напої заставив євреям її речі, згадує свій одяг: дві зелених сукні (без уточнень), зелену запаску, яку вона купила за 3 злотих і 15 грошів, синю паклакову катанку вартістю 4 злотих, два старосвітських сарафани з льонського сукна, один з яких коштував 20 злотих, срібний пояс вартістю 50

злотих⁶⁴. З усього переліку привертають увагу два сарафани, що не було характерно для річпосполитської моди, а вказувало на східні впливи, зокрема з Московського Царства. Бездітна ковельська міщанка Аполонія, дружина Кіндрата Лавриновича, заповіла своїй племінниці Мелашці два лікті турецького вишневого мухаєру і 20 ліктів борщового пасамону, лазурову паклакову катанку, підшиту білим баранячим хутром⁶⁵.

Про одяг духовних осіб довідуємося лише з двох актів останньої волі. Парох ковельського костелу Мартин Овакович залишив по собі сукні – табінову і фалендишову, плащ фалендишовий, які просив віддати убогим капланам, а дорожчі – фалендишову сукню, підшиту лисами, та фалендишову сутану – ксьондзу Джевецькому. Тестатор також згадує про нові «козлові» боти і шебокову шапку⁶⁶. Анна Маринська зазначила у тестаменті, що справила своєму середньому синові Аньолові, який служив в Ордені св. Франциска, габіт, що коштував 30 злотих, а другий габіт – за 50 злотих⁶⁷.

Важливе місце у тогочасних тестаментах відводилося *клейнодам* (особливо цінним речам) у вигляді золотих і срібних перснів, сигнетів з гербами власників, гудзиків, оправлених в золото і срібло, коштовних поясів зі срібла і позолоти, різних прикрас з перлів і коштовних каменів, срібного посуду. Мірилом міщанської заможності були срібні ложки, які також переходили у спадок. Тестатори згадують від 1 до 12 таких ложок.

Заможні волинські міщани епізодично згадують золоті і срібні персні, намиста з коралів. Так, Анна Маринська заповіла своїй невістці «два щирозолотих перстенки». Петро Бризель згадує про три персні, переданих у заставу, четвертий золотий з рубіном також потрапив у заставу до єврея за 8 злотих. Миколай Сахнович залишив дітям чотири срібних чапражки (великі гудзики для застібання) і чотири маленьких

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

⁵⁹ Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157.

⁶⁰ Там само, арк. 48.

⁶¹ Там само, арк. 55.

⁶² Там само, арк. 72 зв. - 73.

⁶³ ЛННБ, ф. 91, спр. 44, арк. 220 зв.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 155.

⁶⁵ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 132.

⁶⁶ Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

⁶⁷ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 125 зв.

срібних застібки, срібний перстень, а також коралове намисто⁶⁸. Христина Русаківна була власницею чотирьох срібних перснів і коралового намиста⁶⁹. Коралове намисто згадує лавник Лукаш Позневич, яке заставив єврею за 5 злотих⁷⁰. У помертньому інвентарі майна Петра Бризеля перераховуються вісім шнурів перлів і ще чотири дрібних, пасок на шовковому шнурі з 90 коралами, намисто на зеленому шовковому шнурі з коралами і з білим кришталевим хрестиком з відлитим з олова зображенням Христа Спасителя і Божої Матері, а з другого боку – Святої Терези⁷¹.

Коштовніші прикраси згадуються, як правило, у заповітах шляхти: діамантові прикраси і намисто з чотирьох шнурів перлів залишив Костянтин Чечель-Новоселецький своїй дочці Катерині⁷². Але і деякі заможні міщани могли похвалитися такими коштовностями. Так, Криштоф Немиський з Луцька заповів дочкам 26 гривень срібла, підшиту золотом і прикрашену рубіновим камінням чапашку, срібні пунтали. Старший дочці він передав золотий «троїстий» перстень, а молодший – 8 великих срібних і позолочених гудзиків, кілька малих срібних гудзиків, які можна було продати разом з великим шафіровим перснем і використати ці гроші на свої потреби. У ксьондза Вишинського був заставлений золотий перстень зі смарагдом, який він наказав викупити і залишити дітям⁷³. Стефан Булгак заповів синові Івану два персні з «туркусиками», тобто бірюзою⁷⁴. Інший заможний луцький міщанин Іван Солтан згадує аж 5 коштовних перснів: з рубіном, два з діамантами, з бірюзою, золотий з зеленим каменем, а також намисто з перлів⁷⁵.

Коштовні пояси належали до клейнодів, часто згадуваних у тестах волинських городян. Навіть пересічні міщани прагнули придбати бодай один такий пояс і мати його в своєму гардеробі для доповнення святкового вбрання. Виготовляли їх, як правило, зі шкіри і обшивали кількома десятками рухомих блях (пол. *kołkami*) зі срібла. Особливо цінними вважалися позолочені пояси⁷⁶. Регіна Сокальська залишила у спадок синові і другому чоловікові три пояси: два маленьких срібних і один срібно-золочений, також по одній срібній ложці⁷⁷. Ковельський міщанин Ян Козловський заповів племінникові Матису срібний пояс, який важив півтори гривні срібла і коштував аж 180 злотих, заставив його пану Моравинському⁷⁸. Олицький райця Єронім Танюкевич залишив дочці Хвесі великий срібний пояс козацької роботи за 80 злотих.⁷⁹ Купець Іван Йовтухович просив свою дружину «справити» молодшим дочкам срібні пояси, як у старшої, а також інше «охендоство», на що залишав 700 злотих⁸⁰. Лентвійт Марк Ніфанович купив срібний пояс за 80 злотих, який просив продати і ті гроші використати на поминання його душі⁸¹. Його сестра Тетяна також згадує білий срібний пояс вартістю 80 злотих і малий позолочений пояс, що дістався дочці Анастасії від її брата-небіжчика⁸².

Довгий перелік речей міститься в тестаменті Якуба Добка. Власне з цього починається його майнова диспозиція, що може свідчити про вартість цих речей для тестатора. Не виключено, що вони становили предмет продажу, тобто були товарами. А згадувані три купецькі вози напряму вказують на те, що він був купцем⁸³. Цікавими є різного роду

Там само, арк. 171–171 зв.

⁶⁹ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

⁷⁰ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 196.

⁷¹ Там само, арк. 134 зв.

⁷² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 412, арк. 61.

⁷³ Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁷⁴ Там само, арк. 92 зв.

⁷⁵ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126 зв.

⁷⁶ *Głowacka-Penczyńska A.* Rzeczy «stare» i «cenne» w testamentach i inwentarzach mieszczańskich małych miast Wielkopolski w XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2013. R. LXI, nr 2. – S. 333.

⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 157 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 178-179.

⁷⁹ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 1, арк. 19 зв.

⁸⁰ Там само, спр. 4, арк. 67 зв.

⁸¹ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 6, арк. 14.

⁸² Там само, спр. 9, арк. 74 зв.

⁸³ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 168.

позолочені, срібні і скляні гудзики, а особливо коштовні срібні пояси і пояски з янголами, з популярним серед шляхти у ті часи мотивом «млинових кіл» (*młyńskie kołka*)⁸⁴, срібно-золочений обруч, що заповів Якуб Добко своїй дружині Агаті і дочці Анні⁸⁵. Дружині і дочці купець також залишив навпіл вісім срібних ложок. Зі старого кунтушу, підшитого білими баранами, він пропонував відпороти чотири великі срібні гудзики і ще два великі «московської роботи», та передати дочці.

Зброя або бойове спорядження у свідомості волинських містян не були атрибутом обов'язкової власності, на відміну від шляхти і жителів прикордонних міст, для яких вона становила цінність. Тому ці речі в тестаментях волинських міщан згадуються спорадично. Так, Криштоф Немиський залишив братові Матвію усю зброю з ладовничкою без срібла, з шнурами і ключем, наказав викупити у пана Григорія Бедонського шаблю, оправну сріблом, що важила 3,5 гривні, заставлену в 20 злотих. Олицький міщанин Павло Островський заповів дружині Тетяні пулгак і шаблю⁸⁶, а лавник Миколай Полупанович своїй дружині – рушницю, яку вона мала продати і виплатити борги⁸⁷. У будинку Станіслава Медзякевича під час опису майна урядники знайшли карабін, два фунти пороху, 20 ладунків, шаблю, ладівницю, а також сокиру, рогатину, драбину для коней, залізний гак, випатрану видру, неvipатрану цілу лисицю⁸⁸, що вказувало на те, що тестатор займався мисливством. Крім цього, у його будинку знайшли одну картину, яка насправді могла бути іконою, турецький старий килим, ношений одяг. Подібно і Самійло Солтан серед рухомого майна згадує корд, два пулгаки з ладівницями (а також ікони, пару нових коберців і один «подлейший»)⁸⁹. Парох ковельського костелу Мартин Овакович володів кордом і пістолетом⁹⁰ (що не було властиве для духовних осіб).

Зрозуміло, зброя часто фігурує в тестаментях волинської шляхти і військових. Так, наприклад, серед рухомих речей Михайла Волка-Ланевського згадуються «ладовница оправная, ручниця две пташих, пулгакъ одинъ, шабля с пуклями сребрными»⁹¹. Товариш хоругви Яцько Стоговський серед свого майна згадує оправну у срібло шаблю, буздиган зі срібним крилом⁹². Поручник панцерної хоругви Андрій Жабицький заповів на побожні цілі свої два битонських мушкети, панцир, пістолети, буздиган, турецьку золотисту шаблю⁹³.

До цінних речей належали книги, які в домівках волинських городян були рідкістю. Так, Урбан Гепнер, син покійного луцького райці і доктора медицини Яна Гепнера, 6 квітня 1662 р. скаржився до війтівського суду на Самуеля Фляку, і в цій скарзі згадується «бібліотека різних авторів» та «образи», тобто картини невідомого походження, а ще різні коштовності, якими він володів «як християнин грецької віри»⁹⁴. Відсутність назв книг, що інколи зазначаються в описах майна, може свідчити про низький рівень освіченості укладачів реєстрів, невміння описувати книги⁹⁵. Бібліотечку медичних книг залишив по собі олицький хірург і колишній корецький війт Петро Бризель, про що згадується у посмертному інвентарі його майна, складеного міськими урядниками 20 червня 1665 р. Половину майна складали «medikamenta aptekarskie i cyrulickie», а другу половину – медичні книги латинською мовою⁹⁶. Інший олицький мешканець, замковий пушкар німецького походження Віганд або Ленарт Штайн, був власником бібліотечки, що складалася з різних книг релігійного характеру німецькою, латинською і церковнослов'янською мовами. Коли після його смерті 16 червня 1661 р. міські урядники

⁸⁴ Klonder A. Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII w. ... - S. 469.

⁸⁵ Там само, арк. 167 зв.

⁸⁶ Biblioteka Kórnicka, sygn. 01204, k. 82.

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 189 зв.

⁸⁸ Там само, спр. 4, арк. 66.

⁸⁹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126 зв.

⁹⁰ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

⁹¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

⁹² Там само, спр. 410, арк. 142.

⁹³ Там само, спр. 430, арк. 395 зв. – 396; Bilous N. Testamenty wojskowych... - S. 216.

⁹⁴ Там само, спр. 300, арк. 306.

⁹⁵ Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości ... - S. 48.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 133 зв.–135 зв.

прийшли до орендованого ним скромного житла для складання інвентарю майна, то серед пушкарського приладдя, старих речей і безладу вони побачили в скрині окуляри і кілька книг⁹⁷.

Луцький війт Марко Жоравницький був власником кількох «латинських книг» (назв не вказано) і двох напрестольних Євангелій, які, згідно з його заповітом від 16 листопада 1611 р., успадкували родичі: «Книги латинские вси братанкови моему Маркови *отказую*, а сребро церковное, Евангелии две напрестольных и книги вси, аператы церковные, тым всімъ маєт волен и моцен будет брат мои пнь Михаило владнути и подавцою быти»⁹⁸.

Луцькому бурмистрові Самійлу Васильовичу Солтану належало оправлене в срібло «Євангеліє», яке він передав братській церкві Воздвиження Чесного Хреста⁹⁹. Православний шляхтич Гаврило Овсійовський заповів Гойському монастиреві Євангеліє, оправлене у фіолетовий оксамит і срібно-позолочену оправу (22 XII 1698)¹⁰⁰.

Олицький райця Валентин Жембецький мав удома «книги для співу», які заповів місцевому костелу, а свою скрипку з футляром залишив племянникові Григорію¹⁰¹. Це були єдині рухомі речі, згадані у тестаменті, що свідчили про захоплення музикою і співами. Наявність скрипки і книг для співу в будинку міщанина – рідкісний і єдиний випадок серед волинських тестаторів. Так само передав свої книги соборові Введення в храм Пресвятої Діви Марії у Ковелі православний священник соборної церкви Федір Дем'янович, що опосередковано вказує на його добру освіту, про що вже згадувалося вище. Загалом, книги не були розповсюдженим предметом у будинках волинських міщан, у той час як, наприклад, в Ельблонгу і Гданську в XVII ст. релігійна книжка для середньої верстви була повсякденною річчю¹⁰².

Посуд і постіль – основні елементи домашнього побуту, свідчили про добробут та рівень життя людей. Середньо заможні міщани в другій половині XVI ст. вживали їжу з дерев'яного та глиняного посуду, а у святкові дні користались посудом з цини (олову) і міді. У XVII ст. дерев'яний посуд частково витіснив посуд з цини і міді. Співвідношення вартості цини і міді було приблизно 1:4, а наприкінці XVII ст. 1:10. Так, в 1631 р. великий горілчаний гарнець з міді коштував 30 злотих, що дорівнювало ціні однієї корови, малий гарнець з міді – 20 злотих, котел для прання – 8-12 злотих, велика панва – 4 злотих, середня паневка – 2 злотих, залізний котел для води – 5-8 злотих.¹⁰³ Популярними були мідниці – посуд для вмивання рук і обличчя. Найзаможніші городяни користались срібним посудом, у деяких тестаментів згадуються срібні кухлі і ложки, що вважалося розкішшю і мірилом міщанської заможності. Станіслав Медзякевич з Олики згадує серед свого майна дві мідниці і посуд з цини, 12 срібних ложок¹⁰⁴. Парох ковельського костелу Мартин Овакович мав три срібних ложки і срібний кубок, три мідних горілчаних корби (мабуть для варіння горілки), а килим і два коберці наказав передати костелові¹⁰⁵.

Заможна олицька міщанка Маріанна Слоньчина залишила після себе дві срібні чашки «московської роботи» за 40 злотих, три срібні ложки, які купила по 5 злотих кожна¹⁰⁶. Анна Маринська, крім срібних ложок, згадує недорогий посуд – олов'яні фляшу і півмисок, півгарнцовку і нову панівку¹⁰⁷. Луцький лавник Стефан Булгак заповів дочці Оксюті дві панівки, а дружині крім одягу постіль – три подушки, перину і коц. Стандартний набір постелі, що згадувалася у заповітах волинських городян, складався з ковдри, простирадла, трьох подушок і коца¹⁰⁸. Загалом

ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 57 зв.–58.

⁹⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 545 зв.

⁹⁹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 126.

¹⁰⁰ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 447, арк. 740.

¹⁰¹ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

¹⁰² Klonder A. Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego... - S. 110.

¹⁰³ Bartkiewicz M. Odzież i wnętrza domów mieszczańskich ... - S. 85-86.

¹⁰⁴ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 4, арк. 65.

¹⁰⁵ Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

¹⁰⁶ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 91 зв.

¹⁰⁷ Там само, арк. 125.

¹⁰⁸ «Постіль: колдра, коць, подушок три, пресцирадъло». Див., наприклад: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 520.

білизна і постіль займали небагато місця у переліку рухомих речей щоденного вжитку і порівняно рідко згадуються у волинських тестаментів. Найчастіше заповідали подушки, а заможні міщани – подушки з наволоками, перини і простирадла, рідше – коци і ковдри. Відсутні згадки про матраси, які були у вжитку заможних міщан коронних міст. Кількість подушок залежала від рівня заможності тестатора: бідніші переказували по 1-2 подушці, а заможніші в коронних містах могли мати до 20 і більше, пошитих з дорогих тканин: атласу і піватласу, китайки, адамашку і тафти, оздоблених шиттям¹⁰⁹, але такі речі відсутні в заповітах волинських городян.

Волиняни рідко згадують предмети особистої гігієни, мабуть через їхнє другорядне значення. До них належали, наприклад, рушники. Одна така цікава згадка міститься у заповіті володимирської міщанки Христини Русаківни, яка зберігала в скрині аж 50 рушників, можливо як товар¹¹⁰. Натомість такі предмети гігієни як мило, лохані, лоханки, лійки, що згадуються у тестаментів киян¹¹¹, у переліках майна волинських міщан загалом відсутні.

Ремісники переказували своїм нащадкам ремісничі приладдя. Лукаш, коваль з містечка Козлин, заповів своїм двом синам навпіл кузню з усіма ковальськими знаряддями праці: «половица сынови старшому Фескови, а половица сынови молодшому Самоилову, яко наковалня, мехи, молоты, клещи мале и великие вшистки, инше начиня мале и велке, кош на три части»¹¹². Кушніри заповідали шкіри різного гатунку, кожухи. Матяш Ольшевський залишив для спільного ужитку дружині з малими дітьми й одруженому синові від першого шлюбу котел і корито для дублення шкір (яке наказав не псувати). Якуб Добко згадує мідний казан «до parzenia» вепрів, малий котелок для подорожей, мідний дзбан, які заповів навпіл дружині і дочці від першого шлюбу¹¹³. Валентий Шкляр, не маючи нащадків, переказав своєму братові коловорот¹¹⁴. У випадку відсутності нащадків чоловічої статі таке приладдя

та інвентар переходили у спадок по жіночій лінії. Так, зброяр Григорій Мечник залишив своїй єдиній заміжній дочці Парасковії приладдя для виготовлення мечів, ножів і т.п.: «naczynie rzemiosła mieczniczego od mała do wiela znajdujące się, jako to: miech kowalski, kowadło, srobstaków dwa, toczydło i insze drobne, jako to młotki, piłki z narstatem...»¹¹⁵. Олицький міщанин-огородник Іван Буй переказав дружині і старшій дочці знаряддя праці для обробітку землі, зокрема соху, три подряпаних вози, хомут для кобили¹¹⁶.

* * *

Підсумовуючи, зазначимо, що переліки майна в заповітах городян починалися з найважливіших для тестатора речей. Формула «речи рухомие, золото, сребро, цины, медь, шаты, гроши готовые» щодо загальної назви рухомих речей вказує на те, що існувала певна їх ієрархія або градація. Найціннішими вважали вироби з благородних металів – золота і срібла, коштовні прикраси, потім – з цини (олова) і міді, а завершували цей перелік одяг та інші речі. Іноді тестатори дарували речі, що не становили особливої цінності у матеріальному вимірі, але мали нагадувати спадкоємцям про колишнього господаря.

Значна кількість домашньої худоби зайвий раз свідчить про велику роль аграрної складової господарської діяльності багатьох мешканців волинських міст. Пересічні міщани найчастіше згадують предмети гардеробу, описуючи принагідно тканину, з якої вони були виготовлені, колір, окремі частини одягу, види хутра, що використовувалися при пошитті чи як оздоба. Вбрання засвідчує проникнення до волинських міст західних впливів, а водночас існування сталих східних запозичень; тут поєднувалися модні новинки з глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. У гардеробі волинських міщан XVII ст. присутні делії і доломани, мода на які почалася в останній третині XVI ст. під впливом угорців, але зникли характерні для минулого століття гермаки. У другій половині XVII ст. на Волині, подібно як і в

¹⁰⁹ Bartkiewicz M. *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich ...* - S. 102-105.

¹¹⁰ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 492.

¹¹¹ Білоус Н. Тестаменти киян ... - С. 81-82.

¹¹² Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 262, k. 74.

¹¹³ ЦДІАК України, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 168.

¹¹⁴ Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 6, арк. 41.

¹¹⁵ Там само, ф. 1237, оп. 1, спр. 7, арк. 48.

¹¹⁶ Там само, спр. 1, арк. 3 зв.

інших річпосполитських містах, популярними були кунтуші і жупани, які підшивали різним хутром; вони становили стандартний набір одягу, що передавався у спадок¹¹⁷. Спостерігається повсюдне захоплення лазуровим (відтінком блакитного) кольором, який вважався тогочасним модним трендом для верхнього чоловічого одягу. Заможні городяни мали у своєму гардеробі одяг, пошитий з дорогих тканин, експортованих зі Сходу і Заходу, заявляючи в такий спосіб про свої фінансові можливості, соціальні устремління і прагнення, орієнтацію на моду та вподобання шляхти¹¹⁸. Поширеним аксесуаром волинських міщан були коштовні пояси різних гатунків. Вони зустрічаються у тестах геть незаможних тестаторів, які передавали їх у спадок дітям і онукам, вважалися вигідним вкладенням капіталу. Одяг цінувався і зазвичай мав не одного господаря, а коли виходив із ладу, то старанно перелицьовувався. Активно викорис-

товувались як важливий елемент одягу коштовні гудзики і застібки. Порівняно з одягом постіль, посуд та інші побутові предмети згадуються спорадично.

Тестатори з волинських міст постають загальною людиною практичними і прагматичними, ощадливими, такими, що дбають про своє майно. Речі для них мали утилітарне значення, а коштовності сприймалися як «мобільні артефакти», які можна було продати або заставити в разі потреби. В заповітах чоловіків рідкісними були згадки про зброю і книжки, а в жіночих – відсутні предмети особистого характеру (напр. люстерка, гребінці, щіточки, оправлені в срібло тощо), що було характерно для тестаторів коронної частини Речі Посполитої. Незважаючи на специфіку такого джерела, як тестамент, аналіз його матеріальної частини є важливим джерелом для дослідження матеріальної культури ранньомодерного міського соціуму.

References

1. Bartkiewicz, M. (1974) *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wyd. PAN. [in Polish].
2. Bilous, N. (2021) *Za krok do Vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u svitli testamentiv kintsia XVI – XVII stolit'ia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, VD «Prostir». [in Ukrainian].
3. Bilous, N. (2011) *Testamenty kyian seredyiny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Instytut istorii, vyd-vo «Prostir» [in Ukrainian].
4. Bilous, N. (2016) *Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w.* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 64(2), 211-224 [in Polish].
5. Głowacka-Penczyńska, A. (2013) *Rzeczy «stare» i «cenne» w testamentach i inwentarzach mieszczańskich małych miast Wielkopolski w XVII w.* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. LXI, 2, 381-393. [in Polish].
6. Klonder, A. (2020) *Prowincjusze i detaliści. Drobnny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. [in Polish].
7. Klonder, A. (2019) *Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej z XVII w.* Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. R. 67, 4, 449-484. [in Polish].
8. Klonder, A. (2000) *Wszystka spuścizna w Bogu spoczywającego. Majątek ruchomy zwykłych mieszkańców Elbląga i Gdańska w XVII wieku*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN. [in Polish].
9. Pośpiech, A. (1992) *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkoposkiej z XVII wieku*. Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. LXIV. Warszawa [in Polish].
10. Turska, K. (2004) *Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku*. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. Warszawa, 2, 207-217. [in Polish].
11. Zielecka, W. (2009) *Majątek ruchomy w testamentach prawosławnych i unitów w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*. Białoruskie Zeszyty Historyczne. T. 31. [in Polish].
12. Zielecka-Mikołajczyk, W. (2012) *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów*. Warszawa: Neriton [in Polish].

¹¹⁷ Klonder A. Świat materii w testamentach szlachty czeskiej i polskiej ... S. 471; Prowincjusze i detaliści. Drobnny handel i rzemiosło w Rzeczypospolitej w XVII – początku XVIII wieku. - Warszawa, 2020. - S. 38-39.

¹¹⁸ Turska K. Garderoba jako przejaw gustu, stanu majątkowego i statusu społecznego w XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 2004, nr 2. - S. 207-217.

Краєзнавство в особах

DOI: 10.15407/kraieznastvo2021.03-04.018

УДК 94:908](477-25)"193/196":929 Малакови

Сергій Таранець (м. Київ)

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник Інституту української археографії

та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

E-mail: trimonastyrje@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7516-098X>

Києвознавці Малакови: до історії благодійної, наукової та культурно-просвітницької діяльності родини

У статті розглянуто благодійну, наукову та культурно-просвітницьку діяльність українських краєзнавців та києвознавців Малакових. Звернено увагу на засновника родини Дмитра Тарасовича, який прибув на Поділля з Муромського повіту Володимирської губернії та історію сім'ї в цілому, включаючи їхнє життя в с. Малакіщина, Одесі та Києві. Особлива увага приділяється діяльності Дмитра Васильовича Малакова та його дружини Ірини Магомедівни, які стали справжніми меценатами Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського та Музею історії та культури старообрядства України. Дмитро Васильович став автором багатьох ґрунтовних історичних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень, загалом написав, упорядкував та видав близько 50 монографій, путівників, альбомів та спогадів, пов'язаних з діяльністю таких видатних українських архітекторів як В.В. Городецький, С.В. Григор'єв, В.О. Осьмак, В.А. Безсмертний, М.О. Шехонін, окремо акцентував увагу на дослідженні прибуткових будинків та особняків м. Києва, його історичних районів. Одним з основних культурно-просвітницьких напрямків родини Малакових було Поділля – батьківщина дідів-прадідів. Не випадково Дмитро Васильович та його рідний брат Георгій Васильович не лише часто мандрували теренами Вінницької та Хмельницької областей, але й виконували свої численні малюнки, описували маршрути майбутніх подорожей тощо. Увагу науковців привертають підготовлені Д.В. Малаковим альбоми світлин, які розкривають повсякдення м. Києва наприкінці 30-х рр., у 40–60-ті рр. XX ст. Спираючись на родинні архівні документи, наукові публікації та спогади учасників бойових дій, окрему увагу Д. В. Малаков приділяв дослідженню історії м. Києва у роки Другої світової війни. Дмитро Васильович був носієм історичної пам'яті, з неабияким відчуттям гідності й шани ставився до видатних та пересічних киян, що своєю працею створили одне з найкращих міст Європи.

Ключові слова: Київ, Поділля, українське краєзнавство, києвознавство, родина Малакових.

Serhii Taranets (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source

Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: trimonastyrje@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7516-098X>

Kyiv scholars Malakovs: on the history of charity, scientific and cultural-educational activities of the family

The article focuses on the charity, scientific and cultural-educational activities of the Ukrainian local historians and Kyiv scholars Malakovs. Described are the life and works of the founder of the family Dmytro Tarasovych Malakov, who came to Podillya from Murom district of Volodymyr province, and the history of the family as a whole, including their life in Malakishchyna, Odessa and Kyiv. Particular attention is paid to the activities of Dmitry Malakov and his wife Irina Magomedovna, who became real patrons of the Department of Fine Arts of the V. I. Vernadsky National Library of the Ukraine and the Museum of

History and Culture of Old Believers of the Ukraine. Dmytro Vasyliovych authored many thorough articles on history and local lore, performed art studies, wrote, edited and published about 50 monographs, guides, albums and memoirs related to the activities of such prominent Ukrainian architects as V. V. Gorodetsky, S. V. Grigor, V. O. Osmak, V. A. Bezsmertny, M. O. Shekhonin, and especially focused on the study of apartment buildings and mansions in the historical districts of Kyiv. One of the main cultural and educational areas of special interest for the Malakov family was Podillya – the homeland of their great-grandparents. It is no coincidence that Dmytro Vasyliovych and his brother Georgiy Vasyliovych not only often traveled through Vinnytsia and Khmelnytsky regions, but also made their numerous drawings, described the routes of future travels, and so on. Much attention has been drawn by the photoalbums prepared by D.V. Malakov, which reveal the everyday life of Kyiv in the late 1930s, in the 1940s and 1960s. Relying on archival family documents, scientific publications and memoirs of the participants, D.V. Malakov paid special attention to the study of the history of Kyiv during the Second World War. Dmytro Vasyliovych was a bearer of historical memory that with a great sense of dignity and honor equally treated prominent and ordinary inhabitants of Kyiv, who with their persistent work created one of the most prominent cities in Europe.

Key words: Kyiv, Podillya, Ukrainian local lore, Kyiv local lore, Malakov family.

Український краєзнавець та києвознавець, член Національної спілки краєзнавців України Дмитро Васильович Малаков (1937–2019) народився 13 жовтня 1937 р. у м. Києві в родині службовців Василя Федоровича (1902–1988) та Євгенії Костянтинівни Малакових (1908–1994). Мало хто знає, але в 1922 р. його батько Федір Іванович переїхав у своє родинне село з Одеси в с. Малаківщину Летичівського повіту Подільської губернії. З цього села походили усі Малакови, і в честь них ціле село отримало власну назву. Під час громадянської війни Василь Федорович разом з «союзниками» охочий був емігрувати з Одеси у Румунію, але потрапив у полон до командира кавалерійського корпусу Г. І. Котовського і в товарному вагоні полонених його повертали до Одеси, проте по дорозі він утік.

З розповідей дружини Дмитра Васильовича Ірини Магомедівни відомо, що ще дід

Дмитра Васильовича – Федір Іванович, поїхав до Одеси разом зі своїм братом, де в Книжковому провулку придбали два будинки. Це були прибуткові будинки, які радянська влада експропріювала. Під час Першої світової війни Федір Іванович працював на Одеському військовому заводі, виготовляв корпуси для снарядів. У діда була велика сім'я. В Одесі у нього народилося шестеро дітей (крім Василя, були Катерина, Федір, Михайло, Іван та Марія). Незважаючи на те, що Малакови народилися в безпопівській старообрядській родині, уже дід Дмитра Васильовича – Федір Іванович не був релігійною людиною, але до старої віри ставився шанобливо. У Малаковщині прадід Іван Дмитрович володів 109 десятинами землі, був духовним наставником, опікував молитовний будинок, який розміщувався прямо в їхній хаті¹.

Малаков Дмитро

Малакова Ірина

Малаков Георгій

¹ АМІКС України. Спогади І. М. Малакової. Експедиція 15 листопада 2020 р.

Предок Івана Дмитровича – Дмитро Тарасович прибув на Поділля з Муромського повіту Володимирської губернії. Він працював у графині Н.В. Толстої. Дмитро Тарасович хоч і був кріпаком, але займав посаду керуючого помістям. Графиня благоволила управителю і його родині, цінувала його за чесність та правдивість. Однак коли до місцевого начальства дійшло, що Малаков у молитвах «Спаси, Господи, люди твоя...» опускає ім'я царя і членів імператорського двору, аби уникнути покарання вона змушена була переселити сім'ю на Поділля, давши їй при цьому вільну. Так в Подільській губернії було засноване с. Малаківщина. Дмитро Тарасович продовжував триматися старої віри, хрестився двома перстами, у молитвах поклонявся іконам старого зразка².

У 20-ті рр. ХХ ст. Федір Іванович, разом з родиною, повернувся з Одеси в Малаківщину. Деякий час один з його синів Василь працював сільським учителем, потім переїхав до м. Єлисаветграда, згодом служив у Червоній Армії. Василь Федорович був ад'ютантом у командира стрілецького полку, а у роки Другої світової війни командує танковою армією С.І. Богданова. За бойові заслуги В.Ф. Малаков удостоєний орденів Вітчизняної війни та Червоної Зірки. У 1945 р. демобілізований з лав Червоної Армії³.

Після війни Василь Федорович перевіз до Києва матір і сестер. Згодом він поступив до Київського політехнічного інституту, але на 3-му курсі його виключили з інституту за «непролетарське походження»⁴. У Києві він працював журналістом у газеті «Гудок», у свій час особисто брав інтерв'ю у члена політбюро ЦК ВКП(б) України П.П. Постишева. Василь Федорович написав спогади про громадянську війну та утвердження радянської влади на Поділлі у 1916–1922 рр.⁵

Якщо Василь Федорович майже усе життя займався літературною роботою та журналістикою, то його син Дмитро Васильович своє життя присвятив інженерній справі, дослідженню й популяризації історії Києва зокрема та історії української культури в цілому. У 1960 р. він закін-

чив Київський інженерно-будівельний інститут, працював інженером, а з 1992 р. – в Музеї історії м. Києва, тривалий час був заступником директора з наукової роботи цієї установи.

Д.В. Малаков став справжнім меценатом Відділу образотворчих мистецтв Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, постійно дбав про поповнення й збагачення її фондів. У 1996 р. він передав НБУВ безцінну колекцію графічних творів свого старшого брата, одного з найкращих українських майстрів ліногравюри другої половини ХХ ст. Георгія Васильовича Малакова (1928–1979). На матеріалах цієї унікальної колекції науковим співробітником Відділу образотворчих мистецтв Н.Ю. Белічко був виданий науковий каталог колекції, який окрім всього іншого містить надзвичайно цікаві спогади друзів і колег Г.В. Малакова. До Відділу образотворчих мистецтв Дмитро Васильович передав також колекцію сірникових етикеток, яку все життя збирав його батько – Василь Федорович, й аналогів якій на сьогодні в Україні немає. Крім того, Інституту рукописів було передано п'єси В.Ф. Малакова та добірку листів Г.В. Малакова від його шанувальників⁶.

Благодійністю відзначилася й дружина Дмитра Васильовича, українська архітекторка-реставраторка, член Національної спілки архітекторів України Ірина Магомедівна Малакова. У 1962 р. вона закінчила Київський інженерно-будівельний інститут, працювала архітектором в Державному інституті проектування міст, Київському зональному науково-дослідному і проектному інституті експериментального проектування, Південному державному проектному інституті трубопроводів, з 1972 року – в проектних відділах Українського державного науково-дослідного проектного інституту. Завдяки старанням Ірини Магомедівни своє друге життя побачили десятки відомих архітектурних пам'яток як у Києві так і за його межами. Ірина Магомедівна брала участь у підготовці проекту стародавньої будівлі трапезної теплої палати Софії, Воскресенської церкви, дзвіниці та церкви Миколи Набережного, Покровської церкви

² АМІКС України. Спогади І. М. Малакової. Експедиція 15 листопада 2020 р.

³ Там само.

⁴ Малакова І.М. Тысяча лет от предков до потомков. – Киев, 2018. – С. 234.

⁵ АМІКС України. Спогади І. М. Малакової. Експедиція 15 листопада 2020 р.

⁶ Дмитро Васильович Малаков // URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/179#:~:text=>

з дзвіницею на Подолі, Троїцької церкви Іонівського монастиря, далеких і ближніх печер Києво-Печерської Успенської Лаври, її інших будівель; розробляла проекти меморіальних дошок президентам Національної академії наук України, розміщених по вулиці Володимирській, підготувала проекти реставрації будинку Національного банку України по вулиці Інститутській, Маріїнського палацу, Музею мистецтв ім. Б. і В. Ханенків, архітектурних пам'яток Національного заповідника «Софія Київська», Будинку-музею М. Булгакова на Андріївському узвозі, Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка.

Любов до Поділля проявилася не лише у творчості Дмитра Васильовича, але й Ірини Магомедівни, яка брала участь у проектуванні реставрації обласного музичного драматичного театру ім. М.К. Садовського у м. Вінниці, палацу Можайських в с. Вороновиця та Спасо-Преображенської церкви в с. Поличинці Вінницької області, залізничних вокзалів на станції Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин.

У 2020 та 2021 рр. Ірина Магомедівна передала нашому Музею понад 10 литих ікон XIX – початку XX ст., які походять з молитовні с. Малаківщина Летичівського повіту Подільської губернії. Серед них слід назвати образ Ангела Хранителя з соловецькими чудотворцями Зосимою та Савітієм початку XX ст., образ «Не рыдай мене мати» першої половини XIX ст., Святої Трійці початку XX ст., ікону Неопалимої купини першої половини XIX ст., Воскресіння Христового початку XX ст., Успіння Пресвятої Богородиці другої половини XIX ст., «Исус Христос благое молчание со святыми» кінця XIX ст., Пресвятої Богородиці з Ісусом Христом та святыми кінця XIX ст., Успіння Пресвятої Богородиці другої половини XIX ст., Хресторозп'яття початку XX ст. та ін.⁷

З початку 1970-х рр. Дмитро Васильович Малаков активно виступає як автор багатьох надзвичайно цікавих публікацій та ґрунтовних іс-

торичних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень. Загалом він є автором та упорядником близько 50 монографій, путівників, альбомів, спогадів тощо. В своїх монографічних дослідженнях основну увагу він приділяв висвітленню діяльності таких видатних українських архітекторів як В. В. Городецький, С.В. Григор'єв, В.О. Осьмак, В.А. Безсмертний, М.О. Шехонін. Києвознавець окремо акцентував увагу на прибуткових будинках та особняках м. Києва.

В 2008 р. Д.В. Малаков видав альбом, присвячений спадщині геніального архітектура початку XX ст. Владислава Владиславовича Городецького, який працюючи із різними історичними стилями встиг істотно змінити архітектурний вигляд м. Києва. Дмитро Васильович вперше не лише описав, але й проаналізував художній метод В.В. Городецького. У 2008 р. ця книга не залишилася не поміченою. На IV Київській Міжнародній виставці-ярмарку альбом отримав диплом 1-го ступеня Національного конкурсу «Краща книга України» у номінації «Арт-книжка»⁸.

Загалом києвознавство було магістральною темою Дмитра Васильовича. Києву він присвятив десятки своїх досліджень, серед них «13 київських зустрічей із Городецьким», «Між Бульваром і Кудрявцем», «Мала і Велика Житомирські», «Попід валом «міста Ярослава»», «Від «міста Ярослава» до Либеді», «Від Кудрявця до Лук'янівки», «Лук'янівка. Татарка», «Прорізна. Ярославів Вал»⁹. Привертають увагу підготовлені ним альбоми світлин, які розкривають життя міста наприкінці 30-х рр., у 40–60-ті рр. XX ст. Як живий носій історичної пам'яті, з неабияким відчуттям гідності й шани до видатних персон та пересічних киян, що своєю працею творили одне з найкращих міст Європи, сучасний Київ, в текстах цих книг автор зумів передати неповторну атмосферу повсякденного міського життя. В історії Києва радянська епоха була надзвичайно важливою, оскільки серед інтелігенції, в міському мистецькому середовищі тоді стверджувався дух свободи та демократії¹⁰.

⁷ АМІКС України. Журнал реєстрації експонатів. №№ И-8–И-20.

⁸ Див.: Малаков Д. Городецький. Виклик будівничого. – Київ, 2008. – 176 с.

⁹ Див.: Малаков Д. Між Бульваром і Кудрявцем. – Київ, 2015. – 80 с.; Його ж. Мала і Велика Житомирські. – Київ, 2017. – 88 с.; Його ж. Попід валом «міста Ярослава». Київ, 2019. 96 с.; Його ж. Від «міста Ярослава» до Либеді. – Київ, 2017. – 72 с.; Його ж. Від Кудрявця до Лук'янівки. – Київ, 2015. – 80 с.; Його ж. Лук'янівка. Татарка. – Київ, 2017. – 80 с.; Його ж. Прорізна. Ярославів Вал. – Київ, 2010. – 295 с.

¹⁰ Див.: Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – Київ, 2005. – 464 с.; Його ж. У Києві 50-х. Київ, 2011. 288 с.; Малаков Д., Малакова І. У Києві 60-х. – Київ, 2020. – 312 с.

На дослідницький напрямок Д.В. Малакова надзвичайно сильно вплинуло Поділля – батьківщина його дідів-прадідів. Не випадково Дмитро Васильович та його рідний брат Георгій Васильович не лише часто мандрували теренами Вінницької та Хмельницької областей, але й виконували свої численні малюнки, описували маршрути майбутніх подорожей для всіх охочих.

В 1982 р. в Москві побачив світ один з перших путівників Д.В. Малакова «По Брацлавщині», в якому автор знайомив читачів з історичною та культурною спадщиною Брацлавщини, розповідав про старий Кучманський шлях, українські поселення над Дністром, опублікував багато фотографій, що стосувалася цього регіону. У дослідницькій роботі Дмитра Васильовича його й далі вабила історична батьківщина, тому закономірно у 2009 р. у Києві побачив світ путівник «29 зупинок від Хмільника до Хмельницького», в якому автор знайомить читачів з історією подільського краю¹¹. Окремо брати Малакови приділяють увагу історії та культурі м. Немирова. Якщо Георгій віртуозно та блискуче виконував гравюри, то Дмитро у книзі «Немирів у малюнках Георгія Малакова» не менш блискуче розповідав про творчість свого брата присвячену цьому місту¹². У книзі «Минушина Немирова» Д. В. Малаков знайомить українських поціновувачів історії рідного краю з історичним минулим старовинного Немирова, в якому не лише творили цікаві історичні постаті, але й залишилися чисельні архітектурні пам'ятки.

Спираючись на родинні архівні документи, наукові публікації та спогади учасників бойових дій, окрему увагу Д.В. Малаков приділяє дослідженню історії м. Києва у роки Другої світової війни. У книзі «Долі киян (1941–1943 рр.)», він розповідає про долі киян у роки нацистської окупації Києва, а також після визволення столиці України від німецько-фашистських загарбників. Особливу увагу автор приділяє подіям, пов'язаних з пожежею у 1941 р. на Хрещатику,

загибеллю містян під час бомбардування авіацією Червоної Армії Київського залізничного вузла у 1943-му, розповідає про мистецьке життя Києва у 1941–1943 рр. та тих киян, яким довелося стати оstarбайтерами¹³.

У фотоальбому «Київ. 1939–1945 рр.» Дмитро Малаков з наукової точки зору висвітлює період окупації Києва нацистами під час Другої світової війни. На основі унікальних світлин автор, який багато років займався реконструкцією київської трагедії 1941–1943 рр., подав одну з найповніших картин розвитку тогочасних подій¹⁴.

Видана в 2009 р. у Києві книжка «Ніби й не було війни...» без ідеологічних кліше й педальованої риторики змінює уявлення про столицю України часів нацистської окупації, розповідає про стосунки людей, які пережили той час і ті обставини. Д.В. Малаков публікує численні світлини невідомого угорського фотографа, котрі той виконав у 1943 р. на Трухановому острові, який не мав жодних ідеологічних настанов, а просто знімав життя, фіксуючи веселу компанію окупантів і колаборантів, що складалася з тих, хто «прийшов» у це місто і жив тут «до приходу»¹⁵.

У 2010 р. Дмитро Васильович уклав збірку «Кияни. Війна. Німці», до якої увійшла відома книга «Оті два роки... у Києві при німцях» і котра набула надзвичайної популярності та викликала широкий розголос у світі, а також його нова праця, в якій він продовжив опис життя киян після визволення міста від гітлерівської окупації. Книгу проілюстровано чисельними малюнками, зробленими з натури братом автора Георгієм Малаковим¹⁶.

На матеріалах сімейного архіву Дмитро Васильович розповів про повоєнні роки, які допомогли читачам поринути в українське повоєння, відчувати себе співпричетними не лише до знакових державних подій, але й долучитися до повсякденного побуту конкретної родини, життя якої мало чим відрізнялося від тогочасного українського суспільства в цілому¹⁷.

¹¹ Див.: Малаков Д. 29 зупинок від Хмільника до Хмельницького. – Київ, 2009. – 120 с.

¹² Див.: Малаков Д. Немирів у малюнках Георгія Малакова. – Київ, 2008. – 112 с.

¹³ Див.: Малаков Д. Долі киян (1941–1943 рр.). – Київ, 2017. – 288 с.

¹⁴ Див.: Малаков Д. Київ. 1939–1945. Фотоальбом. – Київ, 2005. – 464 с.

¹⁵ Див.: Малаков Д. Ніби й не було війни... – Київ, 2009. – 112 с.

¹⁶ Див.: Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – Київ, 2010. – 364 с.

¹⁷ Див.: Малаков Д. Повоєння. Спогади киянина. – Київ, 2013. – 304 с.

Отже, у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в історії та культурі м. Києва та Поділля родина Малакових зайняла помітне наукове та культурно-просвітницьке місце, зробивши істотний вклад у таке рідке для цього часу безкорисне благодійництво, передавши науково-дослідним установам України значні культурні надбання свого роду. За багаторічну та надзвичайно про-

дуктивну працю у 1974 р. Г.В. Малаков був удостоєний звання заслуженого художника Української РСР, у 2012 р. Д.В. Малаков – Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України, у 2019 р. за збереження історичної пам'яті І.М. Малакова – Премії імені Леся Танюка.

Reference

1. Malakov, D. (2009) *As if there had never been a war...* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Malakov, D. (2015) *Between the Boulevard and Kudryavets*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Malakov, D. (2015). *From Kudryavets to Lukyanovka*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Malakov, D. (2017) *From the «city of Yaroslav» to Lybedi*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Malakov, D. (2018). *Gorodetsky. Call the builder*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Malakov, D. (2011). *In Kyiv of the 50s*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Malakov, D. (2010) *Kyiv residents. War. The Germans*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Malakov, D. (2017). *Lukyanovka. Tatar woman*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Malakov, D. (2008). *Nemirov in drawings by Georgy Malakov*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Malakov, D. (2013). *Povenennya. Memories of a resident of Kyiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Malakov, D. (2010). *Slotted. Yaroslavov Val*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Malakov, D. (2017). *Small and large Zhytomyr*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Malakov, D. (2017). *The fate of Kievans (1941–1943)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Malakov, D. (2019). *Under the rampart of the «city of Yaroslav»*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Malakov, D., Malakova I. (2020). *In Kyiv of the 60-s*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Malakova, I.M. (2020). *Thousands of years from ancestors to descendants*. Kyiv. [in Russian].

УДК 94(477)(092)Савченко

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору
радянської доби Інституту історії України
НАН України

E-mail: bazhancio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Мандрівник у часі (до 60-річчя від дня народження Віктора Анатолійовича Савченка)

Висвітлюються основні складові науково-краєзнавчої, освітянської та громадської діяльності відомого українського історика, доктора історичних наук, професора кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського Савченка Віктора Анатолійовича в 1988–2021 роках.

Ключові слова: Національна спілка краєзнавців України, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, анархістський рух, махновський рух, Савченко Віктор Анатолійович.

Oleh Bazhan (Kyiv)
candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

TIME TRAVELER (dedicated to the 60th anniversary of Victor Savchenko's birth)

The main components of scientific and local lore, educational and public activities of the famous Ukrainian historian, doctor of Historical Sciences, professor of the Department of History of Ukraine of the South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky Victor Anatolyevich in 1988-2021.

Key words: National Union of Local Historians of Ukraine, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky, anarchist movement, Makhnovist movement, Savchenko Victor Anatolyevich.

Ерудит, генератор нових історичних наукових концепцій, просвітник, красзнавець, мандрівник у часі. Саме таким постає перед читачами, друзями, колегами, учнями знаний одеський історик Віктор Анатолійович Савченко, якому щойно виповнилося шістьдесят. Визнаний фахівець історії України XIX-XX ст. народився 13 грудня 1961 р. у місті Одеса, у родині, за висловом самого історика, «одеситів восьмого покоління, до появи Одеси». Ще з дитинства юний Віктор пишався своїм дідом - Олексієм Михайловичем Савченком (псевдонім «Зорін»), який упродовж 1926-1963 років у якості артиста виходив на сцену одеських театрів та зазнав репресій з боку радянської влади за те що був офіцером царської-гетьманської-денікінської армій. Мати майбутнього історика Маргарита Гаврилівна Савченко (1930-2011) працювала вчителем, бібліотекарем у вузах Одеси та Києва. В шкільному віці майбутній історик проводив час за читанням книг на роботі у матері. За свідченнями Віктора Анатолійовича у юнацькі роки він «з'їдав» книгу обсягом у 300 сторінок за добу. Зразком для наслідування книголюбів Віктора був його батько – Анатолій Олексійович Савченко (1928-2003), за професією моряк, закінчив Одеську мореходку. Саме батько прищепив Віктору любов до української історії та культури, до мандрівок у часі і просторі. У 1950-1970-х рр. Анатолій Олексійович працював першим помічником капітана на суднах далекого плавання Чор-

номорського морського пароплавства, побувавши майже у всіх великих міжнародних портах. Одночасно з фахом моряка Анатолій Олексійович Савченко освоїв професію журналіста (закінчив жур.фак Ленінградського державного університету). Певний час працював у одеській газеті

«Моряк», а згодом заступником головного редактора «Робітничої газети», яка видавалася у Києві. Талановитий літератор та журналіст А.О. Савченко є автором двох збірок оповідань, безлічі статей, есе, новел, сценаріїв. На жаль у 1976 р. Анатолій Олексійович закінчив письменницьку та журналістську кар'єру через ідеологічні «проробки» у колективі редакції «Робітничої газети». Тим часом наприкінці 1970-х років надія батька - Віктор закінчив одеську середню школу №119 (нині Одеська гімназія №1 імені А.П. Бистріної) та операторські курси на Одеській кіностудії. Напередодні вступу на історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова Віктор встиг попрацювати художником в місцевому автопідприємстві. Вже на першому курсі навчання В. Савченко став завзятим шанувальником археології та заглибився у вивчення кельтської культури та етносу. На засіданнях студентського краєзнавчого гуртка серйозно зацікавився історією Дунайського, Бузького та Чорноморського козацтва. На світогляд В. Савченка впливали спілкування з поважною факультетською професурою - нумізматом Петром Кариш-

ковським, дослідником соціально-економічної історії України першої половини XIX ст. Віктором Ващенком, археографом Анатолієм Бачинським. Ці яскраві особистості та талановиті історики допомогли сформувати історичні смаки та дослідницькі орієнтири Віктора Савченка. Зокрема доцент Одеського державного університету імені І.І. Мечникова. В'ячеслав Шамко, ще у далекому 1984 р., зацікавив студента-історика проблемою вивчення історії махновського руху, що стала вирішальною в його професійних інтересах.

У розпал «горбачовської перебудови» у 1985 р. Віктор Савченко закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова та став працювати викладачем-асистентом у Одеському інституті інженерів морського флоту. Роки аспірантури у Одеському державному педагогічному інституті імені К. Д. Ушинського, під керівництвом В'ячеслава Івановича Шамко, дали змогу молодому досліднику «подихати архівним пилом» у сховищах центральних і обласних держархівів Києва, Одеси, Дніпра, Запоріжжя, Миколаєва, Харкова у закритих до 1987 р. спецхранах Москви та Санкт-Петербургу. Пошукові «експедиції» В. Савченка пролягли через місто Гуляйполе та село Осипенко (колишня назва Новоспасівка) де в часи Української революції 1917-1921 рр. починався махновський рух. Наукові напрацювання лягли в основу кандидатської дисертації з історії анархістського руху в Україні 1917-1921 рр., яку було захищено в 1990 році. Прикметно, що коли В. Савченко наприкінці 1980-х років готував перше в Україні ґрунтовне наукове дослідження про повстанський рух на півдні України, про постать Нестора Махна в наукових колах говорили вкрай обережно, боячись «потрапити на профілактику» до Комітету держбезпеки УРСР за пропаганду «махновщини» та націоналістичних поглядів. Однак Віктор Савченко, не маючи впевненості в тому, що «горбачовська перебудова» закінчиться черговими «заморозками», розшукував учілих учасників і свідків махновського руху та намагався оприлюднити результати власного наукового дослідження. Напередодні захисту дисертації досліднику анархістського руху вдалося опублікувати власну статтю на шпальтах центрального академічного журналу «История СССР» (1990. №2). Публікація під промовистою назвою «Измена «бабки» Махно и «железная метла» Л.Троцкого» викликала широкий резонанс серед істориків та стала поштовхом для публічної реабілітації Нестора Махна у суспільній свідомості

З 1990 р. по теперішній час Віктор Анатолійович працює у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського: пройшов шлях від асистента до професора кафедри історії України. Займаючись освітянською практикою, В. Савченко не полишає наукову діяльність. Під час стажування в Українському університеті ім. Т. Шевченка (Париж) в 1995-1996 роках В. Савченко брав участь в організації видання «Енциклопедія сучасної України». Серед наукових уподобань Віктора Анатолійовича: історія анархізму та махновського руху в Україні, історія політичних партій, історія масонства, історія Одеси та південно-західної частини України. Він є автором понад 400 наукових і навчально-методичних праць. Значна частина наукового доробку (120 публікацій) присвячено процесу становлення та функціонування анархістського руху в Україні.

На основі величезної кількості джерел, вчений цілісно і структурно вивчив процес становлення та функціонування анархістського (в тому числі махновського) руху, який до цього досліджений не був, опублікував понад 120 праць з цієї проблеми, розв'язавши увесь сформульований ним значний комплекс завдань. У 2017 р. В. Савченко захистив докторську дисертацію «Анархістський рух в Україні в 1903-1929 рр: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування» та на матеріалах якої видав монографію: «Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903-1929 рр: історичний аспект та політична практика» (К.: НАНУ, 2017.- 410 с.). Наступного року побачила світ ще одна монографія В. Савченка, присвячена анатомії анархізму на українських землях «Проект Україна. Махновська трудова федерація. 1917–1921» (Харків: Фоліо, 2018). У книзі подана нова концепція історії анархістського руху в Україні в першій чверті XX століття, розглядається географія та чисельність анархістських організацій, соціальний склад груп, напрямки організаційної та пропагандистської діяльності в добу Української революції 1917-1921 років.

Відомими серед широкого читачького загал є книги Віктора Савченка присвячені національно-визвольним змаганням 1917-1921 рр. та головним постатям Української революції: «Симон Петлюра» (Харків: Фоліо, 2004); «Махно» (Харків: Фоліо, 2005); «Останній гетьман. Павло Скоропадський». (Харків: Фоліо, 2008); «Дванадцять війн за Україну» (Харків: Фоліо, 2005); «100 знаменитих революціонера и анархиста» (Харьков:

Фолио, 2010); «Атаманы казачьих войск» (М.: Эксмо, 2006); «Атаманщина» (Харків: Фолио, 2011); «Воля проти рабства» (Одеса: Новий друк, 2017 (спіавт. Т. Гончарук). Вперше в українській історіографії В. Савченко торкнувся утаєвниченої теми впливу масонства на історичні та культурні процеси в Україні у ХУІІІ-ХІХ ст., на політичні події 1905-1920 рр. Книга «Одесса масонская» (Одесса: «Оптимум», 2006), в якій порушується утаєвничена тема впливу масонства на історичні та культурні процеси в Україні у ХУІІІ-ХІХ ст. та на політичні події 1905-1920 років, отримала 1 місце конкурсу «Краща українська книга 2009» за версією журналу «Кореспондент».

Певний внесок Віктор Анатолійович зробив у вивчення історії Одеси: «Мишка Япончик и атаман Адский» (Одесса: Оптимум, 2005); «Одесса до Одессы» (Одесса: Оптимум, 2006; у співавт. В. Файтельберг-Бланк); «Анархисты – террористы в Одессе 1903-1913» (Одесса: Оптимум, 2006); «Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920» (Одесса: Оптимум, 2008; у співавт. В. Файтельберг-Бланк); «Оборона Одессы» (М.: Центрполиграф, 2011; у співавт. А. Филипенко); «Очерки

истории обороны Одессы» (Одесса: Оптимум, 2011, у співавт. з М. Михайлуцею, Д. Урсу, А. Филипенком); «Проект Украина. Вольная Одесса - Одесская республика - Юго-Западный край» (Харьков: Фолио, 2013); «Неофициальная Одесса в эпоху НЭПа (1921-1929)» (М., РОССПЭН, 2012); «Анархистский рух в Одесе 1903-1916 рр. (Одесса: Печатный дом, 2014); «Анархисты Одеси. 1917-1937» (Одесса: Астропринт, 2020); «Одесской кузнице кадров милиции – 90 лет» (Одесса: ОДУВС, 2012; у співавт. М. Вадько); «Курсанты Школы милиции в битве за Одессу (1941)» (Одесса: ОДУВС, 2014; у співавт. О. Бабич).

Віктор Савченко доклав чимало зусиль до заснування історико-краєзнавчого наукового альманаху «Південний захід. Одесика» (видається з 2006, видано 31 число). У якості головного редактора він об'єднав навколо часопису краєзнавців Одеси, Миколаєва, Ізмаїла, Чорноморська, інших міст України, яким надано унікальну можливість оприлюднювати праці з локальної історії. За багатолітню краєзнавчу діяльність В. Савченку Національною спілкою краєзнавців України було присвоєно звання «Почесного краєзнавця» (2019 р.)

Окрім історії В.А. Савченко захоплюється живописом. У 1988-1993 рр., він як художник та куратор, брав участь у виставках художників у Одесі, Сімферополі, Нью-Йорку, організував 5 виставок одеських та кримських художників у Виставковому залі Одеського історико-краєзнавчого музею, у залах одеського Будинку студентів. У 1999 р. він стає співавтором герба міста Одеси, що був затверджений міською радою.

З 1990 р. В. Савченко працює на ниві журналістики. Автор більш ніж 200 статей у газетах та журналах Одеси, Києва, Парижа, ведучий програми на київському телебаченні «Легенди бандитської Одеси» (НТН, 2008-2009), суспільно-політичної аналітичної програми на одеському телебаченні «Время и Место» (Медіа-Інформ. 2010-2011). Як громадський діяч керує «Асоціацією європейської культури» (з 2000 р.).

З нагоди 60-річчя від дня народження сердечно вітаємо Віктора Савченка, бажаємо йому міцного здоров'я, оптимізму та наснаги для реалізації найсміливіших планів і задумів на ниві краєзнавства.

**Церковно-історичне
краєзнавство: витоки
та сучасний дискурс**

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2021.03-04.028

УДК 94(477):27-72"17/1810-ті"

Арсен Зінченко (м.Вінниця)

доктор історичних наук, професор

провідний науковий працівник

Центру історії Вінниці

E-mail: arsen@zinchenko.eu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

Вінницькі намісники, декани та протопопи у XVIII – на початку XIX ст.

Мета дослідження – на матеріалах Вінницького намісництва (деканату) окреслити особливості статусних орієнтирів середньої ланки унійної ієрархії на Брацлавщині у XVIII – на початку XIX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципі історизму, що передбачає врахування як загальної динаміки соціальних трансформацій, а з іншого боку - залежності соціальної поведінки історичних персонажів від провідних політичних та соціокультурних тенденцій. Використано як загальноісторичні методи (історико-генетичний, історико-типологічний), так і прийоми розкриття індивідуальних особливостей соціокультурного орієнтування духовенства Брацлавщини та його адаптації в переломних умовах переходу від політичного режиму і церковної політики Речі Посполитої до самодержавного адміністрування в Російській імперії та її церковної політики. **Наукова новизна** визначається передовсім комплексом залучених джерел (акти візитацій, записи Актівих книг, клірові відомості духовенства) та прийомами виявлення індивідуальних особливостей соціальної адаптації середньої ланки церковної ієрархії в умовах переломної доби XVIII – початку XIX ст. **Висновки.** На підставі вивчення різних груп джерел визначено перелік персоналій намісників (деканів) Вінницького деканату, з'ясовано їхню роль у міжвизнанневих протистояннях в краї, виявлено соціальні маркери орієнтування цієї частини духовенства на шляхетську культуру та ідентифікацію себе як польської шляхти, зокрема, проаналізовано прагнення протопресвітера Й. Романовича (колишнього вінницького унійного декана) закріпити свій шляхетський статус в умовах Російської імперії. З іншого боку, виявлено ознаки амбівалентності при формуванні життєвих орієнтирів його дітей. Розкрито сутнісну серцевину судового процесу над сином Й. Романовича Андрієм, приводом до якого стали його дії у дотриманні шляхетського чину облаштування батькової могили, а з іншого – прагнення православного церковначалія тримати під контролем дотримання обрядовості і панівного статусу Синодальної Церкви, у тому числі судово-поліційними методами.

Ключові слова. Унійна Церква, Російська синодально-православна Церква, намісництво, деканат, декан, благочинний, протопресвітер, метричні книги, візитація, візитатор

Arsen Zinchenko

Doctor of Historical Sciences

(Dr. Hab. in History), Professor

Researcher of Municipal enterprise

«Center for Vinnytsia history»

(Vinnytsia, Ukraine), arsen@zinchenko.eu

E-mail: arsen@zinchenko.eu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3390-8870>

Protopresbiter, deans and archpriests of Vinnytsia in XVIII and the outset of XIX century

The purpose of the research is to outline the particular social status reference features of the middle rank of Uniate church clergy located at the land of Bratslav during the XVIII and the outset of XIX century on the basis of materials of Vinnytsia protopresbiter (deanery).

The methodology of research is based on the historicism principle which envisages taking into account both the social transformation dynamics as well as dependence of social behavior of historical characters on the defining political and sociocultural tendencies. Along with universal historical methods (historical-genetic and historical-typologic) the research uses means of uncovering the individual particularities of sociocultural reference frames of Bratslav region clergy as well as its adaptation to the disruptive change from political regime and church policy of Rzecz Pospolita to monocratic administration of Russian empire and its church policy.

The scientific novelty is defined primarily by a complex of sources used (visitation acts, parish registers, clergy indexes) as well as by means of uncovering the individual peculiarities of mid-rank clergy social adaptation under the breaking conditions of XVIII and outset of XIX centuries.

Conclusions. Based on studying the various groups of sources the research identifies a list of Vinnytsia protopresbyters (deans) personae, uncovers their role in inter-denominational conflicts in the area, identifies social markers of this clergy group orientation towards nobility culture and its identification as polish nobility. In this context research analyses efforts of protopresbyter J. Romanovych (former Vinnytsia Union church dean) to secure his nobility status under the Russian empire. On the other hand, the research uncovers an indication of ambivalence in the formation of life principles of his children. It shows up the essential core of judicial proceedings against son of J. Romanovych Andrij, initiated under pretext of his actions to keep up with nobility style of grave design and arrangement and driven by the efforts of clergy chiefs to control the rites and ensure the dominant position of Synodal Church using among other the judicial and police-enforcement methods.

Key words: Union church, Russian Synodal Orthodox Church, protosbiterian, protopresbiter, dean, deanery, parish register, church registers, visitator, visitation.

Характеристика персоналій у функціонуванні церковно-адміністративних структур певного регіону має завданням конкретизацію історичного матеріалу, відстеження локальних проявів загальних соціокультурних та політичних тенденцій, їхнього впливу на життєві перипетії окремих осіб, тобто того, що прийнято у пізнанні називати рухом від загального до окремого, від масового до індивідуального. З іншого боку, мотиви індивідуальної соціальної поведінки та спонуки до вибору певних соціальних ролей в умовах масштабних соціальних трансформацій можна зрозуміти лише з урахуванням дії загальних тенденцій, що проявлялися під час реалізації політичних мегапроектів (у даному разі таких, як анексія Росією Правобережної України, ліквідація старих і встановлення нових адміністративних систем, деградація Унійної Церкви, розгортання в краї структур Російської синодально-православної Церкви)¹ та загальних соціопсихологічних моделей адаптації індивідів в таких обставинах.

Унійні єпископи (до середини 1750-х – львівські, а від того часу – київські унійні мит-

рополити та їхні коад'ютори²) здійснювали свої владні церковні прерогативи через організаційну структуру, представлену у вигляді послідовної «єрархічної драбини»: *владичий двір* (разом з консисторією і духовним судом) – *крилос-офіціалат* – *намісництво-протопресвітерство-деканат* – *парафія*³. В даному разі йдеться про Брацлавський офіціалат та Вінницьке намісництво-деканат Унійної Церкви.

Адміністрування та контроль за діяльністю парафій Православної та Унійної Церков на місцях здійснювалося в рамках намісництв або протопресвітерств, які в офіційному діловодстві Унійної Церкви з часом стали називатися деканатами. Ці функції виконували призначувані владику певної єпископської області Унійної Церкви намісники (декани). В їхні обов'язки входив загальний нагляд за духовенством та парафіями, здійснення щорічних інспектувань парафій, проведення місцевих зібрань духовництва, збирання щорічного внеску на єпископську катедру (в Унійній Церкві – катедратик). Під час проведення генеральних

¹ Див.: Петренко О. С. Брацлавське намісництво. – Вінниця: Велес, 2001. – 328 с.

² Про боротьбу львівських унійних єпископів та київських унійних митрополитів за контроль над Брацлавщиною і Київщиною див.: Gil A., Skoczylas I. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458 – 1795. – Lublin; Lwów, 2014. – С. 363 – 381.

³ Скоцилас Ігор. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. – Львів: Видво УКУ, 2010. – С. 445.

візитацій* єпархії призначалися спеціальні інспектори-візитатори⁴; як правило, на цю роль призначувалося деканів сусідніх деканатів.

У цій розвідці проаналізовано доступну інформацію про церковних очільників Вінницького намісництва – деканату, яка дає уявлення про них як про церковних функціонерів і певною мірою як особистостей. Стосовно перших десятиліть XVIII століття маємо про них лише окремі згадки. В акті візитації вінницької церкви Покрови Богородиці за 1726 р. згадується і перший очільник Вінницького намісництва (можливо, ще православного, доунійного): «В тому місті духовний отець Афтанасій, що перед тим був намісником вінницьким, давно перебуває в церкві міській столичній над Богом в храмі Покрови Пресвятої Богородиці»⁵.

В акті візитації церкви Архитратита Михайла с. Мізякова за 1731 р. знаходимо певну інформацію про ще одного вінницького унійного намісника. Він одержав священницьку висвяту в Києві, а вже згодом прийняв усиновлення від львівського унійного владики. «Духовний отець Миколай Красовський, в Києві року 1703 висвячений, перебував упродовж 12 років на парохії в місті Лабунь, звідти через руїну пішовши, від його милости отця Атанасія Шептицького, єпископа львівського, «усиновлення» року 1718 до віктаря цієї церкви отримав. Патент на намісництво Вінницьке року 1726 в Уневі отримав і є парох мізяківський,

намісник вінницький»⁶. Його згадано і у відомому виданні про парафії Подільської єпархії в епізоді про освячення храму Різдва Богородиці в П'ятничанах, закладеного 1732 р.⁷ В акті генеральної візитації 1791 р. церкви св. Миколая на Старому місті у Вінниці як вінницький унійний декан згадується Анджей Родзанський: 20 червня 1747 р. він посвятив цей храм⁸. Проте конкретніші відомості про його призначення на Вінницьке унійне намісництво, як і про його діяльність та про завершення його перебування на цій посаді наразі невідомі.

У метричній книзі вінницької церкви Покрови Богородиці (запис за 23 січня 1753 р.) згадується як протопресвітер вінницький і разом з тим парох янівський, Василій Заблоцький⁹. Далі його ім'я зустрічається у деканських записках про перевірку метричних книг Вінницького деканату, де він підписується як *Basilius Zablocki* (наприклад, від 15 квітня 1764 р.)¹⁰. Він потерпів у драматичних подіях 1768–1776 років, коли розгорнулася боротьба за парафії Брацлавщини між православним церковначалієм Російської синодальної православної Церкви (уособленим переяславським єпископом) та унійними єпархами Речі Посполитої¹¹. Зокрема в анотаціях опису документів архіву унійних митрополитів під 4 квітня 1772 р. згадано справу про звинувачення колишнього вінницького декана, ксьондза Василя Заблоцького у перевищенні влади й меж свого дека-

* На сайті Української греко-католицької Церкви подається таке визначення візитації: «Візитація – це комплексна перевірка душпастирських, персональних, адміністративно-канонічних, фінансово-економічних та літургійних складових єпархії, метою якої є загальне ознайомлення з її станом, виявлення можливих зловживань в її управлінні» (http://ugcc.ua/documents/pravilnik_vizitatsii_ierarii_patriarhom_80948.html)

⁴ Фундаментальний внесок у дослідження візитаційної документації опублікував, на жаль, передчасно померлий, львівський дослідник Ігор Сковичас, який ґрунтовно проаналізував її походження, завдання, зміст, джерелознавче значення та географію її зосередження в архівних, бібліотечних та музейних збірках: *Сковичас І. Джерельна евристика візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX – 1930-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. VII. – Київ, 2001. – С. 26–31; Його ж. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – ССVIII + 512 с. та ін.*

⁵ Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові (далі НМЛ), спр. Ркл-11, арк. 459 зв.

⁶ Там само, арк. 362 зв.

⁷ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Каменець-Подольськ, 1901. – С. 246. с.

⁸ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі: КІМЗ), спр. СТП-234 «Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.», арк. 129.

⁹ Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАУК), ф. 224, оп. 1, спр. 137 зв.

¹⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 149 зв.

¹¹ Про це протистояння докладніше див.: *Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці у XVIII столітті. – Вінниця: Твори, 2020. – С. 359–369.*

нату¹². Імовірно, йдеться про якісь суди, організовані московськими окупантами. Очевидно, що для розуміння змісту подій потрібні додаткові свідчення джерел, яких, на жаль, немає.

Про настоятеля янівської церкви св. Миколая читаємо і у цитованій подільській єпархіяльній енциклопедії:

«З 1750 по 1773 р. при цій церкві священствував Василій Заблоцький; однак на парафії сам він не жив, а лише час від часу наїжджав сюди й керував нею переважно через довірених духовних осіб (тобто, через вікарного священника (коад'ютора). – А. З.). Близько 1773 р. парафіяни м. Янева зробили спробу відмовитися від унії, будиши підтримуваними в цьому командами російських військ, які на той час вільно пересувалися в межах Польщі й надавали в багатьох місцях підтримку прибічникам православ'я. Після відходу російської команди з м. Янева парафіяни знову повернулися до унії»¹³.

Львівський унійний єпископ Лев Шептицький, відповідаючи на скаргу православних депутатів російському послу у Варшаві, писав і про парафію в Яневі, в якій настоятелем був Василій Заблоцький. Він зазначав, що унійну церкву тут було закладено з благословенням унійного митрополита і так само уійними духовенством її освячено. Вона перебувала у віданні духовенства цього обряду до 1772 р. Як пише митрополит, того року до Янева прибув, вінницький православний протопоп Ілля Голоскевич, який виступав репрезентантом переяславського православного єпископа,

“за произведенієм его отъ енархїи переяславской въ протопопу наѣхалъ съ военною командою и гвалтовно отобралъ церковныя ключи отъ тамошняго уніатскаго приходскаго священника Василя Заблоцкаго, и возымѣвъ въ приходскомъ его домѣ жительство, дѣлалъ ему разныя утѣсненія, чрезъ которыя оный Заблоцкій и жена его 1776 года въ февралѣ мѣсяцѣ и померли”¹⁴.

Під дату 2 лютого 1773 р. згадується як вінницький православний протопресвітер Ілля Голоскевич, протопоп Вінницької православної протопопії, призначений переяславським і бориспільським єпископом Іовом¹⁵. Він втримувався в краї до літа 1777 р., коли під тиском власника Янівського ключа Рафала Холоневського І. Голоскевича було усунуто з Янева¹⁶.

Під 9 січня 1777 р. у метричних книгах вінницьких церков Покрови Богородиці та св. Кузьми і Дем'яна згадується наступний вінницький унійний декан Ян (Йоан) Романович. Тоді в ході деканської візитації він перевіряв ведення записів у метричних книгах цих парафій¹⁷. Разом із тим, Я. Романович був настоятелем парафії церкви св. Архистратига Михаїла в містечку Мізякові неподалік Вінниці.

Згодом у ревізійській відомості про духовенство цієї церкви за 1795 р. вказується, що він мав тоді 62 роки¹⁸, у кліровій відомості за 1799 р. – вказується його вік у 66 років, у кліровій відомості 1805 р. – 72 роки¹⁹; отже, Ян (Йоан) Романович народився 1733 р.²⁰ В останній також вказано освіту: «обучался російской грамотѣ

¹² Описаніє документо́въ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. 1701–1839. – Томъ второй. – СПб, 1907. – С. 260, 271.

¹³ Приходы и церкви Подольской епархии. – С. 248. Далі в згаданому нарисі подано якесь алогічне продовження про те, що з переходом до унії парафія «перейшла в завідування вінницького протопресвітера, цього разу Іллі Голоскевича»! Але ж саме православний протопоп І. Голоскевич і був очільником переведення янівської й інших сусідніх парафій у православ'я!.

¹⁴ Матеріали для історії православної церкви въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. – С. 705–706. Тим часом, як зазначає митрополит Шептицький, «по смерти жъ настоящаго приходскаго священника Заблоцкаго жители и прихожане Яновскіе, отобралъ у викарія реченнаго Голоскевича ключи, отдали зятєви оного Заблоцкаго священнику Романовскому» (там само).

¹⁵ Описаніє документо́въ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. 1701–1839. – Томъ второй. – С. 288.

¹⁶ Про діяльність вінницького православного протопресвітера-протопопу Іллі Голоскевича див: Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці у XVIII столітті. – С. 360–377, 387–402.

¹⁷ Церква святих безсрібників Кузьми і Дем'яна м. Вінниці. Метричні книги. 1745–1806 // ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 60; Церква Покрови Пресвятої богородиці м. Вінниці. Метричні книги. 1748–1795 // Там само, спр. 174, арк. 43 зв.

¹⁸ Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 315, оп. 2, спр. 2, арк. 131 зв.

¹⁹ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6844, арк. 244.

²⁰ Там само, ф. 6744, арк. 162 зв.

со всеми и латинского языком въ академіи Камѣнца Подольскаго по фѣлософіи»²¹. Щоправда, у клірових відомостях за 1801 та 1805 рр. вказано, що він «обучался русской грамоти и латинскаго языка въ вѣннцкихъ училищахъ по фѣлософію»²².

З акту візитації Мізяківської церкви 1790 р. (рубрика «Парох і служки церковні») можна довідатися про обставини його настановлення до мізяківської парафії. Він був одружений з донькою вінницького декана о. Василя Заблоцького. Імовірно, його тесть і забезпечив йому формату, тобто презенту разом з ерекцією на земельні угіддя, надану вінницьким старостою, (25 квітня 1768 р.) який розпоряджався і с. Мізяковим. На пресвітера його висвятив унійний митрополит Феліціан Володкович (12 липня 1769 р.), а 13 серпня того-таки року вінницький декан, тобто тесть о. Василь Заблоцький, настановив його на пароха цієї парафії св. Архистратига Михаїла²³.

Після смерті о. В. Заблоцького Ян Романович став вінницьким унійним деканом. Його діяльність зафіксовано в актах посвячення каплиці в с. Людвиківці (грудень 1779 р.), закладення каплиці у вінницькому передмісті Педьки (3 жовтня 1783 р.) та її посвячення (8 лютого 1789 р.)²⁴. Його запрошують для укладення шлюбу між дітьми вінницького духовенства; наприклад, він вінчав у церкві св. Кузьми і Дем'яна доньку капеляна вінницького монастиря василіянок велебного отця Матвія Добровольського Теодоту Добровольську з уродженням Яном Станіславським, сином велебного отця Наума Станіславського, пароха з Бугакова²⁵. Запис до метричної книги цієї церкви зробив сам вінницький декан, *przewilebny jmc x~dz Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki*. Прикметним є і те, що цей запис було вчинено польською мовою. Перед

нами – зразок мислення вінницького унійного духовенства в рамках не лише польськомовної, а й загалом польської шляхетської культури, мовно-культурної та станової поведінки за стандартами цієї культури²⁶.

Отцеві Я. Романовичу доручено було увійти до комісії у слідстві в обвинуваченні пароха вінницької церкви Покрови Богородиці о. Якова Вольського у порушенні ним таємниці сповіді²⁷. Вінницький протопресвітер згодом вчинив і поховальну відправу і над тілом о. Я. Вольського 18 квітня 1794 р. Причому в записі у метричній книзі церкви Покрови можна помітити цілком певну метаморфозу в поведінці о. Яна Романовича. Вінницький унійний декан, який відспівував о. Якова Вольського, раніше незмінно підписувався під своїми візитаційними резолюціями (у тому числі й тими, що датуються 9 березня того-таки року) за незміною формою: *Joannes Romanowicz, dziekan winnicki*²⁸. Але тепер у погребній метриці, що стосувалася панотця Якова Вольського, він називає себе Іоаном Романовичем, пресвітером мізяківським, протопресвітером вінницьким²⁹.

Як унійний декан Ян Романович вчиняв річне візитування підпорядкованих йому парафій, перевіряючи при цьому ведення метричних книг. Ревізійні записи деканів у метричних книгах робилися латиною. Прикметно, що своє ім'я Романович завжди записував латиною – *Joannes*, імовірно, як духовна особа Католицької Церкви, а прізвище *Romanowicz* писав польською, підкреслюючи свій шляхетський статус. На наш погляд, у цьому демонструванні використання мов панівної Церкви та панівної етнічної групи варто бачити підкреслення власної статусності церковного начальника, його нележності до вищих соціальних груп. Як приклад – його ревізійний запис після перевірки метричних книг від 19 січня 1777 р.:

²¹ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, ф. 6744, арк. 162 зв.

²² Там само, спр. 6781; спр. 6844, арк. 244.

²³ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 74.

²⁴ Там само, арк. 52, 138 зв.

²⁵ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 140

²⁶ Докладніше про це і текст самого запису з метричної книги див.: Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці у XVIII столітті. – С. 216 – 217.

²⁷ Там само. – С. 182.

²⁸ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 102.

²⁹ Там само, арк. 173 зв.

D[ie] 19 Ianuariis v[eteris] s[tyli] A[nn]o sub tempus visitationis annualis decanalis libru[m] baptisator[um] vidi legi et in meliorem fidem manu p[ro]pria subscripsi Ioannes Romanowicz d[ecanus] vi[nnicensis] p[arochus] m[edziakovensis]*.

За ревізькими відомостями (*сказками*) та кліровими відомостями можна дізнатися деякі відомості про сім'ю Й. Романовича. В ревізькій відомості за російською традицією його іменовано по-батькові: Йоан Стефанів син Романович (62 роки, 1795 р.); його жінка – Пелагія Васи́лева дочка 42 роки. Їхні діти: Андрій, навчався по школу богословію (23 роки), Лука, навчався по четвертий клас (19 років), Яків, навчався по третій клас (17 років), Миколай, навчався в «училищі домовому» (12 років), Василій, при батькові (малолітній); дочки – Марія (15 років), Єлисавета (5 років). Ці відомості були складені самим Й. Романовичем, у них він зазначає, що є «хрестовим протоієреєм» Мізякова округи і протопопі Літинської, протопоп, протоієрей і священнодіючий в церкві, настоятель церкви мізяківської³⁰.

Однак невдовзі церковно-адміністративний устрій змінився й мізяківську парафію включено до складу Вінницької протопопії. Через те клірові відомості 1799 р., підписані *благочинним ієреєм* Йоанном («Къ сей вдомости благочинный іерей Иоаннъ Романовичъ руку приложилъ»), але засвідчені вінницьким протопопом Іллею Голоскевичем. Тобто, треба думати, що Йоан Романович був т. зв. десятиначальником, якому підлягала частина парафій Вінницького повіту. В цих клірових відомостях подано точніше засвідчено освіту дітей Романовича: Андрій (27 років) навчався *россійской грамоти** словесности і латинської мови у Вінницькій академії по богословію, Лука (22 роки) – навчався *русскому языку*^{31*}, польської і латинської мови по 5-й клас³².

Ці формальні небагатослівні записи мали своє офіційно-облікове призначення, конкретика життєвих обставин сім'ї Романовича бодай частково розкривається в оповідних офіційних документах. З указу Подільської духовної консисторії за 27 березня 1801 р. довідуємося, що старший син мізяківського настоятеля Андрій Романович мав намір вступити в шлюб із донькою священника з с. Гулівець. Однак на іспиті перед подільським архієпископом Йоаннікієм він «у читанні і нотному співі виявився досить невідповідним». А. Романовича, за резолюцією єпископа, було наказано «до досконалішого вивчення звільнити додому з білетом, зобов'язавши підпискою, що, навчившись всього вище писаного, так само і знання церковного уставу до твердості з'явився до Його Високопреосвященства для екзамену». До того йому було заборонено вступати в шлюб із будь-ким «під застереженням відмови в прошеному собі місці». Тим часом, Романович такого вердикту з якихось причин не визнав, «виготованого йому в такій силі білета не прийняв і до підпису не підписавши, відлучився невідомо куди». Непослух старшого сина вінницького протопресвітера викликав гнів єпископа: Вінницькому духовному правлінню вказано з'ясувати «з'ясувати достовірно, де він, Романович, із вказаного часу дотепер знаходиться і чому до Його Преосвященства на екзамен не з'явився, та й про інші того Романовича дітях з'ясувавши, де вони тепер знаходяться і чому в Шаргородські училища не вислані, а також за колишнє *отбывательство* їх від шкіл належні штрафи дотепер не стягнуті»³³.

Однак провальний іспит Андрія Романовича перед подільським православним владикою не випадає трактувати прямолінійно, як нездатність до священницького сану чи невігластво. Судячи з того, що він був директором школи* у Махнівці, викладав російську (руську?), латину і

* «Дня 19 січня за старим стилем року як вище під час річного візитування деканату переглядав і читав книгу хрещення і з найкращою вірою власноруч підписав Йоаннес Романович, вінницький декан, парох мізяківський» (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 60 та ін.). (Переклад автора).

³⁰ ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 2, арк. 131 зв.

* Ледве чи можна достменно стверджувати, які саме мови мав на увазі укладач тексту клірових відомостей, коли писав *россійской грамоти* і *русскому языку*: чи це була руська мова, чи таки російська в розумінні московська мова.

³¹ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, ф. 6744, арк. 163.

³³ Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. 506, оп.1, спр. 200, арк. 71 – 71 зв.

* Йдеться про завідування учнівським гуртожитком.

арифметику у василіянській школі в Барі, викладав у Вінницькій академії, де був навіть директором молодших класів, а також навчав дітей у сім'ях подільських дідичів³⁴, тут говорити про брак освіченості не випадає. Можемо, хіба що припустити, що йдеться про ухиляння від перспективи стати священником Російської синодально-православної Церкви.

З рапорту Вінницького духовного правління з'ясовується, що старші сини Йоанна Романовича не пов'язували свої життєві дороги зі священницькою службою: «діти його перший Андрій, назад тому два роки відлучився невідомо куди, другий, Лук'ян через слабкість очей і голови шкільних наук проходити не може і до вступу в духовне звання непридатний, третій, Яків, минулого травня місяця без відома його, священника, визначився у військову службу». Духовна консисторія ухвалила «виключити із духовного звання. Двох молодших – Михайла і Василя – наказано відправити до Шаргородського духовного училища під нагляд «тамтешнього архимандрита і ректора Іннокентія»³⁵. В ревільських відомостях 1811 р. про духовенство Вінницького повіту зазначено, що не лише троє старших, але всі п'ятеро «виключені в цивільне відомство». Проти самого о. Йоана Романовича стоїть помітка: «умре 1805 года»³⁶; з інших джерел відомо, що він помер 20 березня 1805 р.³⁷

Панотцеві Йоанові Романовичу на схилі віку довелося зазнати ще однієї прикрости, і то неабиякої. 9 жовтня 1801 р. церква св. Архангела Михаїла в Мізякові, яку він збудував власним коштом, згоріла дощенту разом з іконостасом і панікадиллом. Резолюція архієпископа Йоанників була жорсткою: «Як означений священник Романович, будучи благочинним, не дотримав належного благочиння і благопристойності в своїй церкві, то із цього випадку незгрішно висувати можна, що він і про інші, ввірені йому для нагляду церкви, мало, або й зовсім не мав ніякого

опікування; тому його, Романовича, з посади благочинницької відставити»³⁸.

20 грудня 1802 року до Актів земських Вінницького повіту було вписано свідчення батькові Янові (Йоанові) та його дітям, братам Романовичам щодо їхньої шляхетської родовитості. Обляту було списано зі спеціального підтвердження, скріпленого підписами і печатками дванадцяти шляхетних мешканців і урядовців Подільської губернії, в якому зазначалося, що Лукаш Романович народжений від уроджених Яна і Пелагії із Заблоцьких Романовичів, а далі – від уроджених Стефана і Параски з Яворських Романовичів, а так само рідні брати його Андрій, Яків, Миколай і Василій, як і згадані батько і їхній дід провадили життя, властиве шляхетському стану, користувалися належними йому привілеями й користувалися гербом Дзялоша*. Акт свідчення було підписано Онуфрієм Щеньовським, Феліксом Обухом Воцатинським, Ігнаци Міхалом, Ролею Подчаським, Яном Струтинським, Атоніною з Гайських, Яном Ролею Завадським, Феліксом Цишевським, Мацеєм Зіобровським, Ігнаци Розвадовським, Войцехом Сціславським, Міхалом Лукавецьким, Станіславом Яніцьким³⁹. Такі свідчення були підставою для подання до Подільської губернської комісії для підтвердження шляхетності походження (родовитості). Імовірно, ця комісія зажадала ще й витягів із метричних книг. 14 грудня 1804 р. запис (обляту) копії метрики хрещення до актових книг Вінницького нижнього земського суду під номером 909 було вчинено щодо батька, протопресвітера мізяківського Йоана Романовича, а під номером 910 – щодо його синів – Лукаша, Андрія, Якуба, Миколая, Василя⁴⁰. Ці заходи Йоана Романовича, імовірно, всього, були пов'язані із указами Сенату Російської імперії від 13 і 15 червня 1800 р., які стосувалися доведення шляхетства особам, які претендували на шляхетський статус на теренах, анексованих у Речі Посполитої. Ці акти, що були черговою

³⁴ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 1194а, арк. 9–10 зв.

³⁵ Там само, арк. 140 зв.

³⁶ ДАХмО, ф. 315, оп. 1, ф. 6939, арк. 188.

³⁷ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 1194а, арк. 70 зв.

³⁸ Там само, ф. 506, оп. 1, спр. 200, арк. 206 зв.

* Дзялоша – шляхетський герб польського походження, яким користувалось понад 60 шляхетських родів Білорусі, України, Литви і Польщі.

³⁹ ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 9, арк. 715 – 715 зв.

⁴⁰ Там само, спр. 12, арк. 965 зв. – 966, 966 – 966 зв

спробою розв’язати складну і суперечливу справу розбору дрібної шляхти в західних губерніях Російської імперії⁴¹, і стали спонукою і для багатьох претендентів на шляхетство із духового стану забезпечити собі офіційне визнання належності до дворянства Імперії. В числі документів, які належало подавати на підтвердження шляхетства передбачалося й виписки з місцевих метричних книг, які фіксували станову приналежність батьків. Шляхетський титул вважався дійсним, якщо його підтверджували дванадцять підписів осіб із числа визнаної родової шляхти, які засвідчували, що претендент підтримує спосіб життя, відповідний до шляхетського стану.

Втім, справа із шляхетством Романовичів була вирішена лише 1846 р., коли 5 червня було видано указ за номером 2827, за яким до шостої частини дворянської книги Подільської губернії були внесені Романовичі Михаїл із синами Йосифом та Казимиром-Йосифом, син Якова Іванового. Можемо з вевною вірогідністю припустити, що тут ідеться про Якова, сина протоієрея Івана (Яна) Романовича. Далі в переліку називаються Михаїлові діти: Казимир-Йосиф: Щенсний-Йоан, Франц і Казимир Михаїлів онук Люціян-Іполит, син Йосифа⁴². Судячи з імен, які обирали дітям і онукам Якова, вони віддавали перевагу польській традиції.

Дотримання усталених правил шляхетського модусу поведінки в сім’ї Йоана Романовича було важливим рушієм не лише за життя, але й після смерті. Це, зрештою, спричинило дії старшого сина протоієрея Йоана, Андрія Романовича, спрямовані на відповідне до шляхетського статусу облаштування батькової могили після його смерті. Однак ці заходи не були сприйняті православними чиновниками Вінницького протопресвітерства і повітового духовного

правління, що стало причиною арешту і ув’язнення А. Романовича.

Про особу Андрія Романовича довідуємося також із веденої супроти нього судової справи. На допиті він засвідчив, що спочатку виховувався при батьках – мізяківському парохві Йоанові Романовичу та матері Пелагії, потім навчався у Вінницькій академії латинської, польської, німецької мов, після закінчення був “директором перших класів”. Два роки був директором у школі містечка Махнівки, згодом – викладачм латинської й польської мови та арифметики в латинських школах в м. Барі, потім знову директором у Вінницьких відділових школах. Його запрошувано також і до навчання дітей поміщиків у різних маєтках. Упродовж шести років мешкав у містечку Дашеві, де навчав «різного звання дітей»⁴³. У Дашеві А. Романович мешкав у найманій хаті і займався приватно навчанням дітей («хто хотів давав мені дітей до науки», «жив тільки з того, що вчив дітей читати і писати, а також учив рахунку»). Окремо у показах він відзначає, що навчав і єврейських дітей, зокрема те, що упродовж трьох місяців вчив синів двох єврейських господарів, «вчив їх читати польською, писати й рахувати і навіть по-російськи трохи читати». Крім того, його наймав до навчання дітей і німець Зейбель, який працював у Дашеві на суконній фабриці⁴⁴. Туди йому дійшла звістка про смерть батька і він вирушив до Мізякова, щоб віддати йому прощальну шану.

29 квітня 1805 р. від благочинного мізяківської частини Василя Гогоцького до Вінницького духовного правління надійшли два рапорти про обставини, пов’язані зі смертю настоятеля церкви св. Архистратига Михаїла Йоана Романовича. Перше, про що доповідав о. Гогоцький⁴⁵

⁴¹ Докладніше див.: *Бовуа Даніель*. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 96 і наст.

⁴² Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губернии. – Каменецъ-Подольскъ: Изд. Подольскаго дворянскаго депутатскаго собранія, 1897. – С. 305.

⁴³ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 1194а, арк. 10.

⁴⁴ Там само, арк. 45.

⁴⁵ Отець Василій Григорович Гогоцький за кліровими відомостями про духовенство Вінницького повіту 1805 р., був настоятелем церкви Різдва Богородиці в с. Журавному. Мав 39 років, був одруженим, мав сина Петра. В графі про освіту значиться, що він «навчався *російской* грамоти і латинської мови по клас риторику». Рукопокладений унійним митрополитом Теодозієм Ростоцьким 29 серпня 1794 р. і того-таки року приєднаний до православ’я протоієреєм Йоаникієм Строцьким. 14 березня 1796 р. православний архієпископ подільський і брацлавський Йоаникій підтвердив це усиновлення грамотою і поставив його на парафію в Журавному. «Життя досить доброго, поведінки чесної, в благочинницькій посаді непоганий; в читанні і співі справний», – зазначається у згаданій відомості. Парафія була середньою, алічувала 287 душ чоловічої статі. До церкви було виділено орної землі на 45 днів та сінокошу на 20 косарів. (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6844, арк. 217 зв. – 218).

стосувалося того, що «немалочисленна кількість грошей» і ставлена грамота небіжчика, яку належало подати єпархіяльному архиєреєві, не знайдені. Друга обставина, на яку вказував Гогоцький, було те, що 24 квітня син священника Й. Романовича, прибувши до Мізякова, розкопав могилу батька й оглядав мертві тіла матері і батька в розкопаній могилі. Крім цього вчинку, який, на перший погляд, викликає серйозні запитання морального характеру, пов'язані із руйнуванням могили й порушення спокою покійників, Гогоцький ставив виною Андрієві Романовичу, що той начебто подер на шматки ікону із зображенням св. Пророка Іллі й висловлював негідні слова на адресу духовної влади. Зважаючи на всі ці вчинені Андрієм Романовичем «предерзости», духовне правління зажадало від Вінницького нижнього земського суду вчинити належне слідство і відповідним чином покарати винного. Судячи з усього гроші, Романовича-старшого були особливо цікаві для Гогоцького і, оскільки старші сини небіжчик Андрій, Лук'ян і Яків були раніше виписані із духовного стану, то від спадкування цих грошей вони мали бути виключені, бо це надбання було «набуте із й церковного фондушу», а відтак має служити тим, хто залишився в духовному стані і священно- та церковнослужителями⁴⁶. Цей фрагмент донесення Гогоцького цікавий тим, що розкриває тогочасний погляд на правову природу майна, набутого духовною особою і причетність до його успадкування лише осіб, що належали винятково до духовної верстви.

Можемо припустити, що певну роль у формуванні ставлення благочинного Гогоцького до Андрія Романовича відігравало не тільки те, що Романовичі мали шляхетський статус, але й те, що, на відміну від батька, Йоана Романовича, колишнього вінницького унійного декана, який став православним благочинним, старший син за віровизнанням став римо-католиком⁴⁷ і, як було зазначено вище, не тільки не захотів стати православним священником, але вийшов із духовного стану. Той факт, що Андрій гірко плакав над батьківською могилою і мав своїм синівським обов'язком воздати небіжчикові останню шану, дає підстави думати, що у певних важливих справах батько і син мали порозуміння; імовірно, це стосується і того, що Андрій після

фактичної ліквідації унії на Брацлавщині перейшов не у православ'я, а в католицтво (це, імовірно, більше всього, і пояснює, чому він відмовився стати православним священником).

Вінницький нижній земський суд повів справу, ідучи за аргументацією повітового духовного правління. В журналі його засідань за 8 липня 1805 р. йдеться передовсім про вимогу не допустити синів покійного мізяківського пароха Йоана Романовича Андрія, Лук'яна та Якова як виключених з духовного стану від успадкування батькового майна і повести справу про начебто вкрадені гроші небіжчика. Наступні пункти журнальної ухвали передбачали проведення слідства щодо «вчиненого Романовича сином Андрієм *продерзостного расканывания могилы, в которой мертвые тела лежат* і про порвання на клапті ікони пророка Іллі»⁴⁸.

У ході слідства було з'ясовано мотиви, якими керувався старший син протоієрея Й. Романовича, вчиняючи, на перший погляд, такий непривабливий переступ супроти могили власного батька. Як свідчили члени мізяківського церковного братства, небіжчика було поховано в могилі, яку він ще за життя вимурував, але труну при цьому було засипано землею. Андрія Романовича в день похорону в Мізякові не було, він у цей час перебував у містечку Дашеві, де працював приватним вчителем, навчаючи російської мови і арифметики. Він прибув до Мізякова лише 24 квітня і, відвідавши могилу й дізнавшись про те, що батькову труну було засипано землею, вирішив, що батько має бути похований під склепінням, а не засипаний землею. Це уявлення про належне поховання, імовірно, було пов'язане із шляхетським статусом покійного Йоана Романовича, тіла якого після смерті не повинна була торкатися земля. Оскільки чинного священника до мізяківської парафії на той час ще не було призначено, Андрій Романович звернувся до братчиків, щоб одержати згоду на розкопування могили.

Як свідчив при слідстві мізяківський титар Іван Хижук, Романович-молодший, «найняв двох мулярів, відкопав батькову могилу і, бачачи, що той засипаний землею, звелів відкинути землю, а засклепив могилу камінням, кажучи, що він батькові своєму робить останню

⁴⁶ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 1194а, арк. 56 – 57.

⁴⁷ Там само, арк. 45.

⁴⁸ Там само, арк. 8.

синівську прислугу»⁴⁹. Невдовзі до місця події прибув супрунівський священник, який доглядав за мізяківською парафією, і «розцінив Романовичів учинок за злочин, звелів донести про це протопопові у Вінницю». За повелінням протопопа, Андрія Романовича взяли в духовне правління, де він пробув двоє діб, а згодом за рапортом повітового духовного правління справу передано до Вінницького нижнього земського суду⁵⁰.

Слідство в цій справі відновлювалося кілька разів і тривало кілька років, до нього було залучено, окрім Вінницького, Липовецької повітової земський суд. Тривалий час Андрія Романовича утримувано під стражею у Вінницькій міській поліції⁵¹. Зрештою, проректор Вінницьких училищ Себастьян Порембінський звернувся з проханням до Вінницького нижнього земського суду про готовність узяти Романовича за поруки. Проректор добре знав арештанта, оскільки той після закінчення цих училищ працював там директором перших класів, потім – директором школи у Махнівці, згодом – викладав латину, російську (руську?) мову й арифметику в латинській школі в Барі, а потім знову у Вінницькій відділовій школі⁵². Розписка С. Погребінського від 30 вересня 1808 р. Вінницькому нижньому земському суді про взяття ним на поруки Андрія Романовича, що «втримувався в тому суді під вартою», із зобов'язанням привести його до суду на першу ж вимогу, вказує на те, що він вийшов з ув'язнення⁵³.

У справі про розкопування могили для розуміння мотивів цієї дії А. Романовича важливі свідчення його самого. У поданому ним письмовому свідченні Вінницькому повітовому суду він написав:

«... будучи в Дашеві, довідався про смерть свого батька і прибув до Мізякова. Застав же, що батько мій кільканадцять днів перед тим помер і його було вже поховано; як син, ходив на його гріб і плакав, а потім найняв парубків, які викопали батька з могили, знайшов муляра за три рублі, який з каменю вимурував могилу, від-

*крив віко, поцілував батька в ноги і вклавши труну до тієї нової могили, чи точніше, не виймаючи труни із землі [тобто, з могильної ями. – А. З.], так тільки муляр засклепив гріб над труною камінням»*⁵⁴.

Ці мотиви він повторював і церковним братчикам і вони їх відтворювали під час показань перед комісарами земського суду в присутності представників Вінницького духовного правління. Так, зокрема, титар Іван Хижук засвідчив:

*«Андрій Романович, найняв двох мулярів, відкопал батька його ж могилу и, бачачи, засипаний землею, звелів відкинути землю а засклепив могилу камінням, кажучи, що він батькові своєму робить останню синівську прислугу»*⁵⁵.

У підсумковій ухвалі Вінницького повітового суду було записано цей мотив вчинку А. Романовича

*«оплакував смерть його, спонукуваний почуттями, змусив людей зняти з труни землю, щоб замість неї із пошани до спочилого закласти могилу каменеєм»*⁵⁶.

Суд визнав, що А. Романович «в міру цієї вини перетерпів уже достатньо впродовж ведення цієї справи, від арешту не один раз, від сидіння». Визнано за неможливе довести вину А. Романовича за рештою пунктів обвинувачень, висунутих проти нього Гогоцьким⁵⁷, оскільки сам обвинувач на той час помер.

Сама тональність судового висновку, яким знімалися обвинувачення Андрієві Романовичеві, разюче відрізняється від формулювань і мотивації доносу благочинного В. Гогоцького та сповіщення Вінницького духовного правління. Бездушність останніх, разом з тим, цілком відповідає бездушності судового механізму, який прирікав на тривале ув'язнення людину, яка фактично не вчинила переступу.

Як бачимо, про вінницьких намісників більшої частини XVIII ст. маємо лише скупі згадки

⁴⁹ Там само, арк. 20 зв.

⁵⁰ Там смо, арк. 21 зв.

⁵¹ Там само, арк. 17.

⁵² Там само, арк. 10.

⁵³ Там само, арк. 26.

⁵⁴ Там смо, арк. 45.

⁵⁵ Там смо, арк. 21.

⁵⁶ Там само, арк. 71.

⁵⁷ Там само, арк. 71 зв. – 73.

імен та окремі факти про їхню висвяту й настановлення на парафії. Стосовно ж Василя Заблоцького та Яна (Йоанна) Романовича можемо судити за низкою їхніх акцій як деканів Унійної Церкви. В соціальному плані виразно простежу-

ється їхнє орієнтування на польські шляхетські зразки культурної поведінки. Вони важили багато і у виборі життєвих орієнтирів старшого сина о. Яна (Йоана), Андрія.

References

1. Materialy dla istorii pravoslavnoj tserkvi v byvshem Bratslavskom vojevodstvie s 1776 – 1782 h. // Pribavlenie k Podolskim Eparkhialnym Vedomostiam. (1891, № 30). [in Russian].
2. Opisanie dokumentov arkhiva zapadnorusskikh uniatskikh mitropolitov. 1701–1839. T. 2. Sankt-Peterburg. (1907). [in Russian].
3. Prikhody i tserkvi Podolskoj eparkhii. Kamienets-Podolsk. (1897). [in Russian].
4. Spisok dvorian, vniesionnykh v dvorianskuju rodoslovnuju knigu Podolskoj gubernii. Kamienets-Podolsk. (1897). [in Russian].
5. Bovua, Daniel. (2007). Rosijska vlada i pols'ka shlahhta v Ukraini. 1793–1830. L'viv. [in Ukrainian].
6. Gil A., Skochylas I. (2014). Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. Lublin; Lwów. [in Polish].
7. Petrenko, O. (2001). Bratslavs'ke namisnytstvo. Vinnytsia [in Ukrainian].
8. Skochylas I. (2001). Dzherel'na evrystyka vizytacijnoi dokumentatsii L'vivskoi eparkhii XVIII st. u Halychyni ta na Podilli v druhij polovyni XIX – 1930. rr. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Skochylas, I. (2004). General'ni vizytatsii Kyivs'koi unijnoi mytropolii XVII – XVIII stolit': L'vivsko-Halyts'ko-Kamianets'ka eparkhija, t. 2: Protokoly genera'lnych vizytacij. L'viv. [in Ukrainian].
10. Skochylas, I. (2010). Halyts'ka (L'vivska) eparkhija XII–XVIII st.: orhanizatsijna struktura ta pravovyj status. L'viv. [in Ukrainian].
11. Zinchenko, A. (2020) Rus'ki parafii mista Vinnytsi u XVIII stolitti. Vinnytsia. [in Ukrainian].

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

DOI: 10.15407/kraieznnavstvo2021.03-04.040

УДК 626.13:502/504 (477.75)

Руслана Маньковська (м.Київ)

доктор історичних наук,

провідний науковий співробітник

відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України

E-mail: ruslana_man@ukr.net

Orcid.org/0000-0003-4581-2128

Північно-Кримський канал: історія та екологічні наслідки будівництва

У статті розглядається історія будівництва Північно-Кримського каналу, який започаткував стрімкий соціально-економічний розвиток Кримського півострова. На основі історичних фактів переконливо доводиться роль України в докорінних перетвореннях в Криму, в задоволенні потреб його мешканців питною водою, забезпеченні розвитку промислового та сільськогосподарського виробництва, перетворенні півострова на курортну здравницю. Однак зведення штучної іригаційної системи мало негативні наслідки в екологічному, соціально-економічному та історико-культурному аспектах, які і до сьогодні впливають на суспільство і природу України. Наголошується на суттєвих змінах природної гідрогеологічної обстановки на території Нижньодніпровської дельтової рівнини, проблемах розвантаження підземних вод у бік моря. Важкі наслідки радянської гігантоманії понесла третя за величиною ріка в Європі – Дніпро, яка перетворилася на каскад водосховищ, викликає занепокоєння стан екосистеми Чорного моря. Нині антропогенний вплив та нераціональне природокористування на Півдні України та Криму негативно позначилися на довкіллі та відбиваються на стані здоров'я населення.

Ключові слова: Кримський півострів, Північно-Кримський канал, водна артерія Дніпро, зрошення, затоплення, дренажні системи, екологічна безпека.

Ruslana Mankovska (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,

Leading Research Scientist,

Department of History of Ukraine

in the Second Half of the Twentieth Century

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: ruslana_man@ukr.net

orcid.org/0000-0003-4581-2128

NORTH CRIMEAN CANAL AND ENVIRONMENTAL CONSEQUENCES OF CONSTRUCTION

The article examines the history of the construction of the North Crimean Canal, which initiated the rapid socio-economic development of the peninsula. Based on historical facts, there has been proved Ukraine's role in radical transformations in Crimea, in meeting the needs of its inhabitants with drinking water, ensuring the development of industrial and agricultural production, transforming the peninsula into a resort. However, the construction of an artificial irrigation system had negative consequences in environmental, socio-economic, and historical-cultural aspects, which still affect the society and nature of Ukraine. The author emphasizes significant changes in the natural hydrogeological situation on the territory of the Lower Dnieper Delta Plain, problems of groundwater discharge towards the sea. The third-

largest river in Europe, the Dnieper, suffered severe consequences of Soviet gigantism and became a cascade of reservoirs. As a result, a flooded waterway with a stable ecosystem has lost its innumerable riches: floodplain meadows, endless pastures, gardens, forests, Ukrainian fertile chernozems, flora and fauna, hundreds of villages. In addition, the state of the Black Sea ecosystem is a matter of concern. Currently, anthropogenic impact and irrational use of nature in the South of Ukraine and Crimea have negatively affected the environment and affect the health of the population.

Key words: *the Crimean Peninsula, North Crimean canal, Dnieper waterway, irrigation, flooding, drainage systems, ecological safety.*

Актуальність. Сучасні обставини, пов'язані з анексією та окупацією в 2014 р. українського Криму Російською Федерацією, актуалізували низку серйозних проблем та прорахунків впровадження політики української держави на півострові впродовж останніх десятиліть, між тим по іншому висвітлили внесок України в його соціально-економічний розвиток. Особливо це стосується життєво важливих аспектів функціонування Кримської області, а згодом Автономної республіки в складі України. Актуальність означеної проблеми обумовлена соціально-економічними, екологічними чинниками, а також загострена сучасною політичною ситуацією в Україні.

Мета роботи передбачає висвітлення внеску України в будівництво Північно-Кримського каналу та аналіз його екологічних наслідків для неї.

Методологію дослідження склали міждисциплінарний, герменевтичний, соціальний наукові підходи, які дозволили здійснити комплексну аналітику історичних подій, пов'язаних з соціально-економічним розвитком Криму, дали можливість сформулювати сукупність принципів для узагальнення причин та наслідків будівництва Північно-Кримського каналу в соціально-економічному та екологічному аспектах. Одночасно із загальнонауковими методами аналізу, синтезу, компаративістики, пояснення застосовувалися методи спостереження, моделювання, інтерпретації, які сприяли вивченню процесу розбудови соціально-економічного життя півострова, дали змогу простежити наслідки таких перетворень для екології регіону.

Наукова новизна полягає у представленні на основі об'єктивних історичних фактів актуальних смислів про співіснування Криму і України, внесок українців у розвиток Кримського півострова з акцентом на екологічних аспектах сучасного життя.

Постановка проблеми. Кримський півострів завжди був природною перлиною на Північному узбережжі Чорного моря. Впродовж тисячоліть під впливом своєрідних ландшафтно-кліматичних чинників та в процесі історичного розвитку тут сформувалася самобутня етнічна палітра населення з власним соціокультурним досвідом, притаманними цій території традиціями та формами господарювання.

Вочевидь, що кардинальні зміни в соціально-економічній сфері відбулися на півострові після 1954 р., коли Крим увійшов до складу Української РСР. Історичні факти, які красномовно свідчать про рівень життя мешканців півострова після трагедій Другої світової війни та повоєнний період, вказують, що «наприкінці 1953 р. на весь Крим було тільки 3 хлібних, 18 м'ясопродуктових, 8 молочних і 28 книжкових магазинів..., а зруйнований на 40 % під час Другої світової війни житловий фонд практично не відновлювався»¹. Великими зусиллями материкової України у Криму розпочався стрімкий етап соціально-економічного розвитку. Півострів пронизали транспортні, електричні та інформаційні мережі, а цілеспрямоване переселення українців до Криму сприяло вирішенню кадрових проблем у всіх галузях народного господарства, його інфраструктурній розбудові. Зазначимо, що лише у 1950–1957 рр. з території України переселилося майже 60 тисяч родин².

Докорінні перетворення на півострові відбулися після будівництва Північно-Кримського каналу, коли внаслідок титанічної праці переселенців з України дніпровська вода прийшла до степового Криму, задовольнила потреби його мешканців питною водою, забезпечила розвиток промислового та сільськогосподарського виробництва, перетворила півострів на

¹ Смолій В. Передмова // Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відпов. ред. В. Смолій. – К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2015. – С. 12–13; Вольвач П. Чи став би Крим орденом на грудях планети, якби не українські мозолі? // Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / упоряд. та вступ С.В. Громенко. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 260.

² Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 239.

курортну здравницю. Однак зведення штучної іригаційної системи мало негативні наслідки в екологічному, соціально-економічному та історико-культурному аспектах, які й до сьогодні впливають на суспільство і природу України.

Аналіз наукових досліджень. У сучасній українській історіографії широко представлені актуальні проблеми в галузі екології, впливу діяльності людини на навколишнє природне середовище та проблеми його охорони, місця техногенного чинника в знищенні природних ресурсів. Зокрема висвітлюються наслідки будівництва та експлуатації великих іригаційних споруд. Питання раціонального використання природних ресурсів, регіональних стратегій охорони навколишнього природного середовища, водоохоронної політики України, екологічних проблем басейнів транскордонних водних об'єктів, зокрема, таких, як Дніпро, Дністер, Південний Буг та Сіверський Донець розробляє директор Українського науково-дослідного інституту екологічних проблем, професор А.В. Гриценко³. Тему взаємодії людини як біопсихосоціальної істоти з факторами навколишнього середовища з урахуванням прямих і зворотніх зв'язків висвітлює професор Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор педагогічних наук Ю.Д. Бойчук⁴. Технології екологічних моніторингів річкових систем досліджуються науковцями Інституту телекомунікацій і глобального інформаційного

простору НАН України. Зокрема кандидат технічних наук Т.В. Триснюк вивчає технічні аспекти системи гідроресурсів⁵.

Екологічну безпеку та її соціально-економічну сутність розглядає в своїх працях доктор економічних наук, професор Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана Є.В. Хлобистов⁶. Дослідниця з Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.О. Баштова вивчає актуальні еколого-економічні проблеми Автономної Республіки Крим та шляхи їх подолання. Наголошуючи на напруженій екологічній ситуації в Криму, науковиця основною причиною руйнування ландшафтних систем вважає антропогенний фактор⁷.

Негативним наслідком використання водної артерії Дніпра, будівництва і експлуатації Північно-Кримського каналу присвячена низка публікацій в засобах масової інформації, зокрема З. Аширової, О. Шами, З. Тимченко. Однак комплексне дослідження з проблем будівництва, експлуатації Північно-Кримського каналу та впливу на екологічний стан природного середовища не проводилося науковцями.

Виклад основного матеріалу. Питання про використання Дніпра для кримських степів поставало ще в російській імперії в середині XIX ст. та на початку XX ст. Про будівництво каналу в 1930-ті роки заявляв і генсек Й. Сталін. А вже в повоєнні роки в рамках сталінського

³ Гриценко А.В. Розроблення удосконаленого національного Переліку нормативів екологічної безпеки рибогосподарського водокористування / А.В. Гриценко, О.Г. Васенко, А.М. Крайнюкова, О.О. Калініченко, О.М. Крайнюков // Проблеми охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки. 2016. Вип. 38. С. 29–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ponp_2016_38_5; Методика екологічної оцінки якості поверхневих вод за відповідними категоріями / А.В. Гриценко, О.Г. Васенко, Г.А. Верніченко та ін. - Х.: УкрНДІЕП, 2012. - 37 с.

⁴ Бойчук Ю.Д. Екологія і охорона навколишнього середовища: навч. посіб. для студ. вузів / Ю.Д. Бойчук, Е.М. Солошенко, О.В. Бугай. - Суми: Унів. кн., 2002. - 283 с.; Гончаренко М. С., Бойчук Ю.Д. Екологія людини. - Суми: Університетська книга, 2005.

⁵ Триснюк Т.В. Система мобільного екологічного моніторингу Дністра: моделювання технічної системи гідроресурсів та екстремальних паводків // Екологічна безпека та природокористування. 36. наук. праць. - 2021. - № 38(2). - С. 121–128 // URL: <https://doi.org/10.32347/2411-4049>

⁶ Хлобистов Є.В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / за ред. С. І. Дорогунцова. - К.: Чорнобильінтерінформ, 2004. - 336 с.; Хлобистов Є.В. Соціально-економічна сутність екологічної безпеки у системних поглядах на сталий розвиток продуктивних сил // Продуктивні сили України: науково-теоретичний економічний журнал. - 2007. - № 2. (003). - С. 213–222.

⁷ Баштова М.О. Еколого-економічні проблеми територіального розвитку Автономної Республіки Крим // Ефективна економіка. 2013. № 7 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_7_17; Баштова М.О. Трансформаційні зрушення регіональної політики сталого розвитку // Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка. - 2016. - Т. 21. - Вип. 9. - С. 95–98 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_econ_2016_21_9_22

плану перетворення природи на Подніпров'ї був розроблений один із проектів «будов комунізму» на Дніпрі. 21 вересня 1950 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської ГЕС на р. Дніпрі, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»⁸, реалізація якої в подальшому пожвавила інтеграційні процеси Кримського півострова з Українською РСР, налагодила економічну кооперацію між південними районами УРСР і північною частиною Криму, їхніми промисловими підприємствами.

Наприкінці листопада 1950 р. українське керівництво затвердило постанову «Про проведення першочергових пошукових та проектних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів»⁹. Слід зауважити, що до проектно-пошукових робіт було залучено понад 2 тис. осіб інженерно-технічного профілю, задіяно 17 науково-дослідних і навчальних закладів УРСР¹⁰. Окрім того, будівництву передувало активне обговорення в 1952 р. щодо варіанту зрошення, вибору траси каналів. Гарячі дискусії точилися довкола самопливного і машинного способів зрошення. І хоч зупинилися на другому способі, на практиці довелося впроваджувати обидва.

Той факт, що з 1951 р. дирекція будівництва Каховського водосховища розміщувалася в Сімферополі, а роботи проводилися в Новій Каховці в УРСР, не сприяв налагодженню організованої роботи, призводив до непорозумінь у координації дій. Недаремно більшість сучасних істориків та економістів висловлюють слушну думку, що участь України в будівництві Північно-Кримського каналу відіграла суттєву роль у передачі півострова від РРФСР до складу УРСР у 1954 р.,

оскільки згодом значна частина робіт з підготовки й забезпечення будівництва каналу лягла на плечі української сторони. Не слід забувати, що Україні Крим дістався разом із багатьма соціально-економічними проблемами.

Після передачі в лютому 1954 р. Кримської області до УРСР, вже в березні Рада міністрів УРСР і ЦК КПУ за пропозицією Ради міністрів СРСР прийняла постанову «Про будівництво Північно-Кримського каналу», якою затверджувалося рішення про будівництво каналу для зрошення і обводнення 800 тис. га земель степових районів Криму за рахунок водних ресурсів Дніпра, а також забезпечення водою міст Керчі, Феодосії та промислових підприємств, включаючи металургійний комбінат і коксохімічний завод¹¹.

Будівництво Північно-Кримського каналу та системи зрошення було покладено на Головне Управління «Укрводбуд» Міністерства бавовництва СРСР. З української сторони проєкт перебував під особистим контролем голови Ради міністрів УРСР Д. Коротченка та першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Вже на початках довелося вирішувати проблеми залізничного сполучення, зокрема на відтинку Федорівка-Каховка та Запоріжжя-Джанкой, де передбачалося залучити до будівництва металургійний завод у Керчі, розгортання автомобільної мережі доріг, розбудови промислових і сільськогосподарських підприємств. У цілому започаткування різних виробничо-соціальних об'єктів у Криму, пов'язаних з будівництвом каналу, в подальшому і забезпечувало тісну кооперацію з українськими територіями, створювалися умови для формування в майбутньому єдиного агропромислового комплексу.

⁸ Сацький П.В. Основні чинники інтеграції економіки Криму із УРСР у ході вибору траси будівництва Південно-українського і Північно-Кримського каналів // Наукові праці: науково-методичний журнал. - Т. 292. - Вип. 280. Історія / ред. Л. П. Клименко [та ін.]. - Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2017. - С. 25.

⁹ Постанова Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У «Про проведення першочергових пошукових та проектних робіт для будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів» м. Київ 29 листопада 1950 р. // Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упор. О.Г. Бажан, О.В. Бажан, С.М. Блашук, Г.В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. - С. 112–116.

¹⁰ Сацький П. В. Розподіл функцій між українськими і союзними установами у проектному забезпеченні будівництва Південноукраїнського і Північнокримського каналів й інтеграція Криму з Україною // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2017. - Вип. 44. - С. 149.

¹¹ Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ «Про будівництво Північно-Кримського каналу», м. Київ, 15 березня 1954 р. // Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упор. О.Г. Бажан, О.В. Бажан, С.М. Блашук, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Н.В. Маковська. - К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. - С. 176–178.

Під контролем ЦК КП(б)У перебували питання кадрового забезпечення будівництва. І хоч у структурі «Укрводбуду» для координації організаційно-ідеологічною роботою в зоні будівництва був створений політвідділ, начальником якого призначили М. Штефана, вже в жовтні 1950 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников поставив питання про мобілізацію для потреб будівництва кадрових ресурсів з УРСР, а в березні 1951 р. постановою Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У розпочався набір працівників на будівництво з усіх областей УРСР. Однак через інертність «добровільної» мобілізації в червні 1951 р. Рада міністрів УРСР постановою «Про переселення колгоспників з Української РСР у Кримську область» зобов'язує обласні ради Кам'янець-Подільської, Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської областей переселити в 1952 р. до Криму 1000 сімей колгоспників, переважно цілими колгоспами по 200 сімей з кожної області¹². Надалі таких документів про переселення з різних областей України було прийнято цілу низку. Вже на вересень 1951 р. на роботи завербувалися майже 6,5 тис. працівників. Загалом Північно-Кримський канал будували більш як 10 тис. робітників, було задіяно понад двох тис. землерийних машин, серед яких бульдозери, переобладнані з танків, з яких зняли гармати і встановили ковші й лопати¹³.

Водночас керівництво відзначало помітний відтік кадрів через незадовільні умови праці та відсутність матеріального заохочення. Питання про недостатнє фінансування будівництва неодноразово піднімав перед союзним керівництвом перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников. Із

12 млрд крб планових капіталовкладень за 1951–1953 рр. було виділено лише 620 млн крб.¹⁴

Безумовно, що відсутність житла, об'єктів соціальної інфраструктури для робітників створювали кадрову проблему. Окрім того важкі умови праці ускладнювалися тотальним контролем політичного керівництва за проявами неблагонадійності, виявленням шпигунів. Невчасне та неякісне виконання завдань розглядалося як зумисне шкідництво¹⁵. Приділялась увага національному складу працівників. Особливо прискіпливе ставлення було до робітників із західних областей УРСР, серед яких виявляли «ворожі націоналістичні елементи». На нарадах неодноразово говорилося про недовіру до переселенців із західноукраїнських областей, наголошувалося на необхідності їх ідеологічної обробки, через що було прийнято рішення збільшити видання пропагандистської літератури українською мовою. Гостро стояло питання з кваліфікованими кадрами. Їхній брак закривали мобілізацією інженерно-технічних кадрів з усієї території УРСР¹⁶.

Власні враження про атмосферу на «будовах комунізму» залишив у своєму щоденнику письменник О. Довженко, який в жовтні 1952 р. працював над сценарієм до фільму «Поема про море». Перебуваючи в Новій Каховці, яку називав «милою» і «синьою», зустрічався з робітниками і відзначав, що в них «більше почувається ідейна висота будівників комунізму, більше широти і мрії, ніж серед керівників»¹⁷. Про деяких кабінетних чиновників у фрагменті «Хам» він занотував: «Зайшов до N в кабінет. Переді мною сидить свиня... Через кілька хвилин

¹² Постанова Ради Міністрів УРСР № 1406 «Про переселення колгоспників з Української РСР у Кримську область», м. Київ, 13 червня 1951 р. // Крим в умовах соціально-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. Друге видання. Упор. О.Г. Бажан, О.В. Бажан, С.М. Блащук, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Н.В. Маковська. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – С.131–132.

¹³ Аширова З. Крим. Канал життя // Укрінформ. 2 січня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crima/2375316-krim-kanal-zitta.html>

¹⁴ Сацький П.В. Ідеологічно-організаційне забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1950–1953 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. – Вип. 17. – С. 84–86, 88.

¹⁵ Сацький П.В. Ідеологічно-організаційне забезпечення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів (1950–1953 рр.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. – Вип. 17. – С. 87.

¹⁶ Сацький П.В. Інтеграція Криму і України в єдиний економічний регіон в процесі мобілізації трудових резервів для засвоєння півдня УРСР і півночі Кримської області (1950–1953 рр.) // Література та культура Полісся. Вип. 85. Серія «Історичні науки». № 6 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С.176–177.

¹⁷ Довженко О.П. Сторінки Щоденника (1941–1956) К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – С. 332.

мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав «так» і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же... тракторно-хамським чином вона спитала мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів...»¹⁸. Ідеологізація повсякденного життя, бюрократичний формалізм та байдужість до людини праці в реальності були характерними рисами радянського суспільства.

Хроніка подій, пов'язаних з підготовкою та початком будівництва Північно-Кримського каналу, переконливо свідчить, що роль України в соціально-економічному розвитку післявоєнного Криму була вирішальною. Тісні економічні зв'язки України та Криму в енергетичній, металургійній, машинобудівній, будівельній галузях, формування єдиної мережі залізничних та автомобільних шляхів сполучення, допомога у вирішенні проблем з водопостачанням та сільськогосподарським виробництвом стали об'єктивними чинниками входження Криму, який на той час перебував у глибокій соціально-економічній кризі, до складу УРСР. Заслугує на увагу думка історика, вихідця із Криму Сергія Громенка про доктрину анклавів у СРСР, які радянська влада цілеспрямовано формувала впродовж десятиліть для дестабілізації ситуації в Молдові (Придністров'я), Грузії (Абхазія), Азербайджані (Нагірний Карабах), Осетії, Інгушетії, Дагестані, і звісно Україні¹⁹. Комплексний підхід дозволяє враховувати і політичні наслідки історичних подій в сучасній ситуації щодо окупованого Росією Криму.

Введення в експлуатацію Північно-Кримського каналу відбувалося поетапно. Його керівництво розміщувалося в місті Таврійську Херсонської області. Розпочалося будівництво каналу в 1957 р., а вже перша дніпровська вода 17 жовтня 1963 р. перетнула Перекопський перешийок і за-

повнила перші 125 км. На честь цієї події неподалік Армянська був організований урочистий мітинг. У ньому взяли участь перший секретар ЦК КПРС, голова Ради міністрів СРСР М. Хрущов, очільник Компартії України П. Шелест та голова Ради міністрів УРСР І. Казанець, що засвідчувало особливу значущість події²⁰.

Будівництво першої черги завершилося в грудні 1975 р. із введення в експлуатацію Станційного (Керченського) водосховища. Воду отримала й Керч. Довжина магістралі каналу склала 402,6 км, його середня ширина – 10–15 м, а максимальна глибина досягала 6 м. Щорічно, з березня до грудня, в період роботи Північно-Кримського каналу, як стверджує заступник керівника басейнового управління водних ресурсів нижнього Дніпра А. Пузанов, з Дніпра забирали до 1,7 млрд куб. м води. Із них приблизно 0,5 млрд куб. м йшли на потреби Херсонщини. У Криму втричі збільшилась площа зрошувальних (у Криму практикувалося богарне зрошування дощовою водою) земель, що склало 35 тисяч га лише на ділянці 208,9 км, де вода подавалася самопливним способом²¹.

У 1976 р. розпочалось будівництво другої черги каналу, після завершення якої в 1986 р. вода, піднята на 88 м п'ятьма потужними насосними станціями, подавалася до Сімферополя. Третя черга, розпочата в 1983 р., залишилася недобудованою, а четверта – через брак коштів не була реалізована. Лише в Криму загальна довжина каналної мережі систем зрошення Північно-Кримського каналу склала 10761,1 км. Ним подавалося 0,41 млрд. куб. м для побутових та технічних потреб та 3,51 млрд. куб. м – для зрошення. Загалом, Кримський півострів отримував 85% дніпровської води від загального обсягу водоспоживання. Для безперебійного постачання води були побудовані Феодосійське, Фронтоне, Старокримське, Станційне (Керченське) водосховища²².

¹⁸ Довженко О.П. Сторінки Щоденника (1941–1956) – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – С. 333.

¹⁹ Громенко С. В. Кримський яр: Що стояло за передачею півострова у 1954 році // Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / упоряд. та вступ С.В. Громенко. – Київ: К.І.С., 2016. – С. 269–271.

²⁰ Шама О. Важка вода Дніпра. Як Північно-Кримський канал забезпечив Крим водою і зламав життя тисяч українців // НВ. 4 грудня 2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vazhka-voda-dnipra-yak-pivnichno-krimskiy-kanal-zabezpechiv-krim-vodoyu-i-zlamav-zhittya-tisyach-ukrajinciv-2511298.html>

²¹ Дорогань А., Домащенко І., Руденко А. Дніпро заболочується через перекритий Північно-Кримський канал? // Радіо Свобода. 12 вересня 2020 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/cy-dnipro-zabolochuyet%CA%B9sya-cherez-perekrytyy-pivnichnokryms%CA%B9kyu-kanal/30833477.html>

²² Аширова З. Крим. Канал життя // Укрінформ. 2 січня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crima/2375316-krim-kanal-zitta.html>

Весь проект включав чотири черги будівництва Північно-Кримського каналу і передбачав постачання води через весь Крим до південного його берега. У 1977 р. почалося будівництво 46-кілометрового з'єднувального каналу, щоб скоротити шлях для подачі води в центральні райони півострова. Однак на початку 1980-х рр. фінансування різко скоротилося і незавершеною залишилася третя черга: побудували лише найбільше на півострові водосховище Міжгірне, яке живить частину Сімферополя і міста по трасі на Євпаторію, до четвертої – справи не дійшли²³.

Будівництво масштабної гідротехнічної споруди міцно пов'язало материкову частину України та півострів. Дніпровська вода із Каховського водосховища самопливним способом діставалася Херсонською областю через Перекопський перешийок до Джанкоя, де насосними станціями підіймалась на висоту понад 100 м. А далі стальними трубами і зрошувальними каналами потрапляла до водосховищ, міст Криму та сільськогосподарських угідь. Водами каналу жили міста і села Криму, зрошувалося 300 тис. гектарів полів, на яких вирощувалися рис, кукурудза, соя, розвивалося садівництво та виноградарство.

У другій половині ХХ ст. у нижньому Подніпров'ї було зведено найбільшу в Європі за масштабом виконаних робіт і функціонуванням споруд іригаційну систему, до якої ввійшов найдовший на європейському континенті Північно-Кримський канал. Вирішення проблеми водопостачання для Півдня України та Криму, зрошення сільськогосподарських угідь стали вагомим чинником значного розвитку цих територій. За декілька десятиліть дніпровська вода перетворила Крим у справжню оазу: в чотири рази збільшилась врожайність зернових, у п'ять – фруктів, у два – овочів. На 25 тис. га солончакових землях після зрошення почали вирощувати рис. Станом на 1990 р. на Кримському півос-

трові вже вироблялося 38 % винограду, 15 % плодів і ягід, 6 % овочів, 4,6 % м'яса СРСР²⁴.

Науковці Інституту зрошуваного землеробства НААН та Херсонського державного аграрного університету Л. Грановська та П. Жужа підтверджують, що впродовж 1950 – 1970-х рр. було створено потужний водогосподарсько-меліоративний комплекс, який представлено надзвичайно складними за технічними характеристиками водогосподарськими, гідротехнічними та меліоративними об'єктами. Комплекс включав загальнодержавні, міжгосподарські системи водопостачання та водорозподілу, гідротехнічні об'єкти й споруди, мав складну інженерну інфраструктуру і технологічну організацію управління процесами, пов'язаними з забором і транспортуванням води із джерела зрошення, проведенням поливів, водовідведенням та дренажуванням сільськогосподарських земель.

У цей період були побудовані Каховська, Краснознам'янська та Інгулецька зрошувальні системи, а також зрошувальні системи в зоні дії Північно-Кримського каналу. Останній забирає воду із Каховського водосховища, яке створене на території Херсонської області, подає не тільки на зрошення сільськогосподарських культур, а й на питне водопостачання. Як вважають вчені-меліоратори, поєднання природно-кліматичних особливостей південного регіону України із зрошувальними технологіями дозволили підвищити врожайність сільськогосподарських культур майже в 3–5 разів²⁵.

У радянські часи, як зазначає директор Інституту водних проблем і меліорації, академік НААН М. Ромащенко, площі зрошення в Україні склали 2 млн. 650 тис. га. До 2014 р. поливалося максимально 612 тис. га., з них у Криму – до 135 тис. га. Разом з тим, технічний стан інфраструктури зрошувальних систем дозволяє забирати і підводити воду в кількості, достатній для поливу близько 2 млн га угідь²⁶.

²³ Тимченко З. Північно-Кримський канал. Історія будівництва. // Історична правда. 13 травня 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/13/142692/>

²⁴ Аширова З. Крим. Канал життя // Укрінформ. 2 січня 2020 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crima/2375316-krim-kanal-zitta.html>

²⁵ Грановська Л.М., Жужа П.В. Еколого-меліоративний стан земель та фактори його формування на території нижньодніпровської дельтової рівнини // Зрошуване землеробство. Збірник наукових праць. 2018. – Вип. 69. – С. 27. URL: <http://izpr.ks.ua/archive/2018/69/8.pdf>

²⁶ Чи стане зрошення загальнодержавним проектом? Інтерв'ю з директором Інституту водних проблем і меліорації, академік НААН М. Ромащенко від 07.12.2016 р. // Інститут водних проблем і меліорації. URL: <http://igim.org.ua/?p=2852>; Концепція відновлення та розвитку зрошення у південному регіоні України / за наук. ред. М. І. Ромащенка. – К.: ЦП «Компринт». 2014. – 28 с.

Незабаром після введення в експлуатацію Північно-Кримського каналу як складного інженерно-технічного комплексу споруд, проявилися прорахунки в проектуванні та недоліки, допущені під час його будівництва. Незважаючи на застосування антифільтраційних методів, як то бетонне облицювання, поліетиленова плівка із залізобетоном, трубопроводи, втрати води в каналі були значними. Виявилося, що Каховське море випаровувалося швидше, ніж за проектом, втрата води в каналі через тріщини штучного русла склала 40%, тому постала технологічна необхідність зведення каскаду водосховищ: Запорізького, Дніпродзержинського (зараз Кам'янське), Кременчуцького, Канівського і Київського. Під водою опинилося понад 500 тис. га української землі, що втричі перевищило заплановані показники зрошуваних площ у Криму. За підрахунками вченого-грунтознавця В. Ковда на дні штучних водойм опинилися близько 2,5 тис. сіл і 156 містечок, з яких виселили близько 3 млн. жителів²⁷.

Враховуючи, що під затоплення потрапили величезні території з глибокою історичною спадщиною, багатим соціокультурним спадком, то втрати для українського народу, його історичної пам'яті виявилися непоправними. На дні водосховища опинився козацький Великий Луг та багато визначних пам'яток національної культури. Краєзнавцям і археологам вдалося перепоховати останки кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка в кургані Баба-могила поблизу Капулівки на Дніпропетровщині. У О. Довженка, який перебував на Великому Лузі перед затопленням, залишився запис у його щоденнику: «У Покрівці, де пишу я сі рядки, теж була Січ. І церква тут стоїть ще запорозька, поки не заллє її водою. І теж нікого вже не інтересує старовина. Була колись. Да-да. Як же. Ось там і хрест стоїть курінного Кабиса, посеред вулиці стоїть

хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава Богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний...»²⁸. Письменник з невимовним болем прощався з дорогами для кожного українця місцями, знищення яких збіднило не лише пам'ять нащадків, але й притлумило їхню історичну свідомість.

Будівництво і подальша експлуатація Каховського водосховища з його іригаційною зрошувальною системою магістральних каналів призвели до зміни природної гідрогеологічної обстановки на території Нижньодніпровської дельтової рівнини, а внаслідок фільтрації з Північно-Кримського каналу сформувався шар іригаційно-грунтових вод. Він став перешкодою для розвантаження підземних вод у бік моря. Також фільтраційні втрати з магістральних каналів і зрошувальної мережі збільшили величину живлення ґрунтових вод, що спричинило підйом рівнів ґрунтових вод²⁹.

Пройшло кілька років після пуску каналу, а через підняття ґрунтових вод під загрозою затоплення опинилися населені пункти, розміщені вздовж каналу. Загострили проблему аварії в 1966 р. в районі селища Ставки на Херсонщині, де під затоплення потрапило 1,8 тис. га та в 1968 р. в Джанкойському районі³⁰. Серед техногенних загроз найбільшу небезпеку для території та населення Криму продовжували становити ситуації, пов'язані з підняттям ґрунтових вод, підтопленням угідь, засоленням ґрунтів, особливо в Джанкойському, Нижньогірському та Ленінському районах³¹. Північно-Кримський канал як велика гідротехнічна споруда мав значний вплив на гідрогеологомеліоративний стан земель Херсонщини, де рівень ґрунтових вод досягав до 2 м. Для запобігання підтопленню населених пунктів, після невдалих спроб застосування горизонтального дренажу, у 1966–1977 рр.

²⁷ Шама О. Важка вода Дніпра. Як Північно-Кримський канал забезпечив Крим водою і зламав життя тисяч українців // НВ. 4 грудня 2018. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/vazhka-voda-dnipra-yak-pivnichno-krimskiy-kanal-zabezpechiv-krim-vodoyu-i-zlamav-zhittya-tisyach-ukrajinciv-2511298.html>

²⁸ Довженко О.П. Сторінки Щоденника (1941–1956). – К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2004. – С. 329.

²⁹ Ковальчук П. І., Шевчук С.А., Ковальчук В.П., Кузьменко В.Д., Марків О. М. Моделювання підтоплення територій за даними натуральних спостережень з використанням ГІС-технологій // Таврійський науковий вісник. – Херсон: ТОВ «Айлант», 2008. – Вип. 61. – С. 208–217.

³⁰ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України про забезпечення сталої роботи Північно-Кримського каналу по безперебійному водопостачанню Півдня України. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua › zweb2 › webproc34>

³¹ Державна служба України з надзвичайних ситуацій // URL: <http://www.mns.gov.ua/content/naspopovid2011.html>

в складних гідрогеологічних умовах було побудовано 473 свердловини для більш ефективного вертикального дренажу, який є енергозатратним і переривчастим в процесі роботи³². Для ліквідації негативних наслідків, зокрема підйому ґрунто-іригаційних вод, вторинного засолення ґрунтів, на зрошувальних землях у 1981 р. було прийнято рішення про створення Міжрайонного управління колекторно-дренажних систем. Загальна довжина колекторно-дренажних мереж у Криму становила близько 14 тис. км³³.

На території Нижньодніпровської дельтової рівнини з 1975 р. загальна площа підтоплених земель була найбільшою і складала 14 922 тис. га³⁴. Вчені доводили, що побудова Каховського водосховища сформувала потужний потік по неогеновому водоносному горизонту до місць розвантаження на південь та південний схід, а в південній частині утворилась зона стійкого підтоплення³⁵. Поза тим під впливом дренажних вод з Північно-Кримського каналу почалося опріснення озера Сиваш.

Дослідження та аналіз природних, антропогенних і техногенних причин затоплень на Півдні України виявили основні фактори: геологічні, гідрогеологічні та природно-кліматичні умови, будівництво та функціонування інженерних водогосподарських об'єктів і зрошувальних систем, інтенсивність фільтрації води з Каховського водосховища, фільтраційні втрати з Північно-Кримського, Краснознам'янського та Зонального магістральних каналів, багаторічний період зрошення сільськогосподарських земель, технології зрошення, технічний стан дренажу та поливної техніки, рівень фінансування гідротех-

нічної діяльності та не достатньо ефективна система управління водними ресурсами і зрошувальними системами³⁶.

З технічних чинників найбільш розповсюдженими є заростання русла каналу водною рослинністю та обвалення облицювальних плит. В останній час активізувалися деформації гребель каналу у вигляді зсувів, розмивів. Встановлено, що внаслідок складних геологічних, гідрогеологічних, природно-кліматичних та техногенних умов мають місце значні руйнування та пошкодження всього гідротехнічного комплексу Північно-Кримського каналу через багаточисельність причин. Серед яких виділяють довготривалу експлуатацію (50 років), не проведення капітального та попереджувального ремонту, порушення рекомендованих режимів роботи насосно-силового обладнання (до 180 пусків за поливний сезон при нормі до 4), зниження в три рази обсягів водоспоживання обумовило зниження швидкості руху води та інтенсивне замулення русла каналу, вимивання ґрунту укосу внаслідок руйнування деформаційних швів та корозійне ушкодження залізобетонних конструкцій³⁷.

Важкі наслідки радянської гігантоманії понесла третя за величиною ріка в Європі – Дніпро, яка перетворилася на каскад водосховищ, внаслідок чого повноводна зі стабільною екосистемою водна артерія втратила свої незліченні багатства: заплавні луки, безмежні пасовища, сади, ліси, українські родючі чорноземи, флору і фауну, сотні сіл.

Фахівці застерігали, що будувати на рівнинній місцевості водосховище є невиправданим

³² Грановська Л.М., Жужа П.В. Еколого-меліоративний стан земель та фактори його формування на території нижньодніпровської дельтової рівнини // Зрошуване землеробство. Збірник наукових праць. 2018. Вип. 69. С. 31–32 // URL: <http://izpr.ks.ua/archive/2018/69/8.pdf>

³³ Тимченко З. Північно-Кримський канал. Історія будівництва. // Історична правда. 13 травня 2018 р. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/13/142692/>

³⁴ Рябцев М. П. Подтопление и затопление территорий населенных пунктов – проблемы, требующие комплексного решения // Меліорація і водне господарство. – К.: Аграрна наука, 2005. – Вип. 92. – С. 173–182.

³⁵ Рябцев М. П., Хеміч І. М. Причини підтоплення земель і населених пунктів приморської зони Краснознам'янського масиву зрошення // Меліорація і водне господарство. – К.: Аграрна наука, 2004. Вип. 91. – С. 171–180.

³⁶ Бурдин Л.М. Влияние вертикального дренажа на изменение гидрогеолого-мелиоративных условий массивов орошения на аллювиальных террасах Нижнего Днепра: автореф. дис ... канд. техн. наук. – К., 1982. – 20 с.

³⁷ Ладичук Д.О., Петрікаус А.Е., Салеба В.К. Технічні проблеми у функціонуванні Північно-Кримського каналу // Гідротехнічне будівництво: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.: присвячений 55-річчю заснуванню факультету водного господарства, будівництва та землеустрою ДВНЗ «ХДАУ». – Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. – С. 24–25.

кроком і призведе до повної деградації екосистеми Дніпра. Не контрольована меліорація, будівництво заводів-велетнів по всьому стоку Дніпра, величезний забір води на промислові потреби, гігантські обсяги забруднень призвели до того, що його річковий режим трансформується в озерний, різко уповільнюється водообмін, утворюються зони замору³⁸.

Підраховано, щоб накопичити 1 куб. км води потрібно було затопити ділянку 340 кв. км. Для забезпечення водопостачання та облаштування зрошення на Кримському півострові, в Запорізькій, Дніпропетровській і Херсонській областях довелося затопити кілька млн. гектарів родючих придніпровських земель та знищити унікальні дніпровські плавні. Економістам важко підрахувати збитки від такого негативного впливу на дніпровські плавні, заплави, луки, озера, які виконували функцію природного фільтра дніпровської води, яка потрапляла у Чорне море, збагачуючи його планктоном, і була своєрідними легеньми та нирками Дніпра і Чорного моря³⁹. Будівництво дніпровських водосховищ забезпечило зведення потужних водозабірних споруд. Дніпровська вода подавалася каналами до Криму, Донбасу, Кривого Рогу, зрошуючи землі дев'яти областей України загальною площею трохи більше 1,3 млн. га. Північно-Кримський канал обслуговував 204,9 тис. га, з яких 42,3 тис. га розташовані в Херсонській області, а 162,6 тис. га – у Криму⁴⁰.

Серед негативних наслідків будівництва Каховського водосховища агроєколог Петро Вольвач відзначає підтоплення значних територій сільськогосподарських угідь, населених пунктів та промислових об'єктів, зокрема шахт на Дніпропетровщині. Вчений звертає увагу на неукріплені береги водосховища, які внаслідок руйнації щорічно поглинають по кілька метрів берегової смуги. Знищення дніпровських плавнів завдало нищівного удару по екології Дніпра та Конки і

всього Нижнього Придніпров'я, а щорічний неконтрольований розвиток синьо-зелених водоростей в акваторії водосховища, особливо на мілководді, завдає величезної шкоди довкіллю, негативно позначається на здоров'ї населення⁴¹.

Сучасний екологічний стан Дніпра і Каховського водосховища доводить, що негативні наслідки для навколишнього середовища стали результатом втілення в 1950-х рр. не зовсім вдалим, багатовитратних та екологічно небезпечних проєктів. На думку вчених обводнення земель кількох південних областей України та Криму можна було б вирішити в більш оптимальний спосіб.

Експерт з управління природоохоронною діяльністю, науково-технічний радник проєкту «Чисте повітря для України М. Сорока наголошує на тому, що Північно-Кримський канал, як штучний елемент в екосистемі, переносить значні об'єми водних ресурсів з однієї екосистеми до іншої, кожна з яких має свої особливості. Таке втручання в природне середовище зруйнувало значні екосистеми степів через надмірність вологи. Також слід врахувати, що водний потік переносить з одного середовища в інше мікрофлору, бактерії, водорості. Як наслідок, такий процес інтродукції – переселення флори за межі природного для неї місця існування в нову, – зауважує вчений-еколог з Дніпра М. Сорока, – загрожує інвазивним зараженням флори⁴². Функціонування іригаційної системи вплинуло на стан довкілля Херсонщини та Кримського півострова, призвело до зміни ландшафтних екосистем і незворотних процесів у природі.

У 1997 р. Постановою Верховної Ради України була затверджена Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води, яка чомусь в 2012 р. втратила чинність. Однак документ містить результати ґрунтовних досліджень басейну Дніпра та розкриває причини критичного стану

³⁸ Хилько М.І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник / М.І. Хилько. – К., 2017. С. 71.

³⁹ Вольвач П. Ціна кримського процвітання // Кримська світлиця. 2018. Вип. 3. URL: <https://crimea-is-ukraine.org/svitlytsya/protsvitannya>

⁴⁰ Жакун А.М., Галат В.В. Оцінка наслідків припинення експлуатації Дніпровського каскаду // Гідроенергетика України. 2020. – № 1–2.

⁴¹ Вольвач П. Ціна кримського процвітання // Кримська світлиця. – 2018. – Вип. 3. URL: <https://crimea-is-ukraine.org/svitlytsya/protsvitannya>

⁴² Мартинець С. Чим загрожує запуск води в Крим: еколог розповів про неприємні наслідки // Сьогодні. 13 лютого 2020 р. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/chem-grozit-zapusk-vody-v-krym-ekolog-rasskazal-o-nepriyatnyh-posledstviyah-1401570.html>

важливої водної артерії України. Після створення каскаду із шести водосховищ на Дніпрі докорінно було змінено умови водообміну, порушено екологічну рівновагу, в 14–30 разів уповільнилась його природна течія. Дніпро, який забезпечує водою 2/3 території України, в тому числі близько 30 млн осіб, 50 великих міст і промислових центрів, близько 10 тис. підприємств, 50 великих зрошувальних систем, 4 атомні електростанції, забруднюється отрутохімікатами та мінеральними солями, відбуваються ерозійні процеси та берегоруїнування. Внаслідок руйнування берегів уже втрачено 6176 га землі. Лише за останні 35 років до водосховищ надійшло 337 млн. куб. м продуктів руйнування берегів. Підтоплення та затоплення земель досягло понад 220 тис. га, де також розташовані понад 100 населених пунктів. Все це призвело до трансформації земель, деградації рослинного і тваринного світу, замулення та заболочення, евтрофікації, тобто збагачення водою біогенними елементами, що знищує їх продуктивність⁴³.

Вчені-гідрологи встановили, що забруднення води в басейні Дніпра призвело до порушення природних процесів самоочищення водних об'єктів, а створення каскаду водосховищ на Дніпрі змінило гідрологічний, гідрохімічний, гідробіологічний режим річки, перетворило унікальну екосистему з річкової на озерно-річкову. У документі підкреслювалося, що дніпровськими водосховищами в 1950–1990 рр. було затоплено 709,9 тис. га земель. Окрім цього під водосховища було вилучено понад 3 млн. га земель, які вибули із сільськогосподарського обороту в Україні. Грунтознавці, досліджуючи впродовж 15 років затоплені землі, встановили їх негативні для землеробства властивості: зросла кислотність, збільшилася рухливість оксидів заліза та алюмінію, погіршилися фізико-хімічні показники⁴⁴. Дніпро перетворилося в

зону екологічного лиха, яка потребує першочергової уваги.

Негативні процеси відбуваються на орних землях Криму. Широке застосування меліоративних заходів, високий рівень освоєння земельних ресурсів Криму викликали антропогенну еволюцію ґрунтового покриву. Еродовані землі, ті, що піддані ерозії і потребують переведення їх з орних на луки, займають тепер більше 40% всіх земельних угідь, що використовуються в господарствах Криму, і площа таких угідь продовжує зростати. У Криму за останні десятиліття прогресує процес втрати гумусу в результаті водної і вітрової ерозії. Це стосується більшої частини Південного регіону України. Найбільше страждають від цих проблем Бахчисарайський, Білогірський, Ленінський, Первомайський, Чорноморський райони⁴⁵.

Викликає занепокоєння стан екосистеми Чорного моря, де відбувається підняття рівня сірководневої зони, а також забруднення акваторії промисловими і комунальними стоками, засобами хімізації сільського господарства. Поле солоності Чорного моря формується балансом прісних вод з річкових стоків і водообміном через протоку Босфор. Скид прісної води, не беручи до уваги загальний стан її забрудненості, до Каркінітської затоки є руйнівним антропогенним чинником різкої зміни показників солоності води, що призводить до зниження інтенсивності загальної циркуляції і перемішування солоних вод. У свою чергу це впливає на біорозмаїття флори і фауни вказаної затоки та Чорного моря загалом. У результаті обстеження Північно-Кримського каналу виявлено цілу низку технічних, пов'язаних з фізичним старінням елементів тракту водо подачі та соціально-економічних проблем⁴⁶.

Результатом техногенного навантаження на природне середовище стало використання міне-

⁴³ Постанова Верховної Ради України «Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води» від 27 лютого 1997 року // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 41, № 42. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>

⁴⁴ Постанова Верховної Ради України «Про Національну програму екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води» від 27 лютого 1997 року // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 41, № 42. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>

⁴⁵ Баштова М.О. Еколого-економічні проблеми територіального розвитку Автономної Республіки Крим // Ефективна економіка. – 2013. – № 7 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_7_17;

⁴⁶ Ладичук Д.О., Петрікаус А.Е., Салеба В.К. Технічні проблеми у функціонуванні Північно-Кримського каналу // Гідротехнічне будівництво: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.: присвячений 55-річчю заснуванню факультету водного господарства, будівництва та землеустрою ДВНЗ «ХДАУ». Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. С. 25.

ральних добрив, продуктів сільгоспхімії, пестицидів при освоєнні сільськогосподарських угідь, інтенсивне зрошення земель, що призвело до суттєвого забруднення ґрунтових вод. Станом на 2012 р. найбільша кількість осередків забруднення знаходилась в Автономній Республіці Крим – 67 осередки. Серед причин забруднення підземних вод стали скиди забруднених стічних вод промисловими (Армянсько-Красноперекоський промвузол) і сільськогосподарськими об'єктами в області живлення водоносних горизонтів⁴⁷. Зазначимо, що в Криму гостро стоїть проблема також скидання стічних вод без очищення або недостатньо очищених вод, що створює критичну ситуацію в м. Сімферополь, м. Керч, в Бахчисарайському, Кіровському, Нижньогірському і Сімферопольському районах⁴⁸.

Функціонування Північно-Кримського каналу сприяло розвитку промисловості на півострові. Побудовані великі хімічні підприємства – «Кримський титан», «Кримський содовий завод» і «Бром» нині істотно впливають на екологічний стан навколишнього середовища півдня України та Криму. За дослідженнями гідрологів, протягом поливного сезону з Каховського водосховища через головну споруду в Північно-Кримський канал подавалось 1,7 млрд куб. м дніпровської води. З них 1,4 млрд куб. м використовувалось на зрошення 200 тисяч га поливних земель Херсонщини і Криму, 38 млн куб. м подавалось на технічні потреби таких великих підприємств як завод «Кримський титан», на якому наприкінці 1969 р. був введений в експлуатацію цех з виробництва сірчаної кислоти, а вже 1971 р. розпочалося виробництво діоксиду титану (40 тис. т). і «Кримський содо-

вий завод», будівництво якого розпочалося в 1967 р., 47,5 млн куб. м йшли на водопостачання міст Керчі, Сімферополя, Феодосії й інших населених пунктів⁴⁹.

Екологічною катастрофою стала наприкінці серпня 2018 р. хімічна аварія на заводі з виробництва діоксиду титану (TiO₂) «Кримський Титан», який був побудований в 1971 р. всупереч неприйнятних для умов Криму способів утилізації хімічних відходів. Окупаційна влада в Криму заявила про причину аварії через дефіцит води в Північно-Кримському каналі. Як стверджує хімік-еколог з Одеси В. М. Балінський, що витік концентрованого скрапленого сірчаного ангідриду стався на заводі з технічних проблем внаслідок розгерметизації ємності, де зазвичай їх перевозять або зберігають під певним тиском у зрідженому стані. Через різке погіршення самопочуття і запах сірки з Армянська евакуювали понад 5 тис. осіб, постраждали також мешканці Херсонської області та 37 прикордонників Державної прикордонної служби України⁵⁰.

Велику техногенну загрозу становить гідротехнічна споруда в районі Керчі – Хвостосховище, яке активно використовувалося в 1968–1994 рр. для зберігання ядерних відходів збагачення руд Каш-Бурунського залізорудного комбінату. Щоб уникнути витоку шкідливих речовин, в радянські часи була зведена дамба. Нині відбувається видобуток отруйного піску з дамби між селищем Гороївським і суднобудівним заводом «Залив», руйнуючи гідроспоруду обвідного каналу Нижньо-Чурбаського хвостосховища, що загрожує техногенній катастрофі. У разі прориву дамби отруйні відходи потраплять до вод Чорного моря, що призведе до загибелі флори і фауни⁵¹.

⁴⁷ Стан підземних вод України, щорічник. – К.: Державна служба геології та надр України, Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України», 2018. – 34 іл. 121 с. // URL: https://geoinf.kiev.ua/wp/wp-content/uploads/2018/07/2017_sajt.pdf

⁴⁸ Какутич Е. Крым: Цели Развития Тысячелетия: вопросы локализации ЦРТ на примере адаптации седьмой цели «Обеспечение устойчивого развития окружающей среды» / Е. Какутич, Е. Хлобыстов, Н. Ситникова. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2011. – 156 с. // URL: http://ndisrp.ucoz.ua/Publication_14_July_2011rus_final_20-07.pdf

⁴⁹ Ладичук Д.О., Петрікаус А.Е., Салєба В.К. Технічні проблеми у функціонуванні Північно-Кримського каналу // Гідротехнічне будівництво: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.: присвячений 55-річчю заснуванню факультету водного господарства, будівництва та землеустрою ДВНЗ «ХДАУ». – Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. – С. 24.

⁵⁰ «Зупинка дихання та смерть»: хімік озвучив страшні наслідки катастрофи у Криму // OBOZREVATEL. 2018. 5 вересня. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/city/news/zupinka-dihannya-ta-smert-himik-ozvuchiv-strashni-naslidki-katastrofi-v-krimu.htm>

⁵¹ Від квітучого курорту до радіоактивної пустелі // Крим SOS. 9 вересня 2019 р. URL: <https://krymsos.com/vid-kvituchogo-kurortu-do-radioaktivnoyi-pusteli/>

З другої половини ХХ ст. внаслідок орієнтації державної політики в Криму на забезпечення господарських потреб населення побудовано Північно-Кримський канал, великі хімічні заводи, які значно впливають на навколишнє середовище. Підприємства Перекопського промислового вузла входять до 100 найбільших підприємств-забруднювачів України – ВАТ «Кримський содовий завод» у Красноперекопську (32,1%) та ЗАТ «Кримський ТИТАН» (37,3%). Значні обсяги викидів відзначені в Армянську, Сімферополі, Ялті та Керчі⁵².

Крим забезпечує свої потреби у воді лише на 16%, а 84% води отримує з Північно-Кримського каналу. Джерелами водопостачання є також підземні та поверхневі води. Науковці застерігають, що на 100 підземних водозаборах у Роздольненському, Сакському, Чорноморському районах спостерігається у 3-4 рази перевищення допустимого рівня мінералізації, що є серйозним чинником ризиків захворювань⁵³. Найбільш несприятливий екологічний стан відмічається в Армянсько-Красноперекопському, Сімферопольському, Бахчисарайському, Джанкойському, Сакському та Білогірському районах Криму. Морські акваторії курортів Криму також зазнали негативного впливу. Тому необхідно здійснювати політику бережливого ставлення населення до природних багатств регіону, яка полягатиме в максимально ефективному природокористуванні, використанні екологічно чистих засобів на побутовому та регіональному рівнях⁵⁴. Дослідники Херсонського державного аграрного університету стверджують, що неефективне використання водних ресурсів та недосконалість гідротехнічних споруд, які використовуються тривалий час приводить до виникнення негативних екологічних наслідків, таких як підтоплення, вторинне засолення ґрунтів, тощо⁵⁵.

Вчені, досліджуючи наслідки будівництва та експлуатації Каховського водосховища й іригаційної системи, прийшли до висновку, що сформована зона стійкого підтоплення пов'язана з напірним живленням ґрунтових вод у специфічних природних умовах. Науковці розробили сучасні обґрунтовані варіанти інженерних заходів для захисту сільськогосподарських земель і територій населених пунктів від підтоплення та поверхневого затоплення⁵⁶.

Висновки. Таким чином, будівництво в другій половині ХХ ст. Північно-Кримського каналу та функціонування впродовж багатьох десятиліть виявили його істотний антропогенний вплив на природу. Якщо в радянський період водогосподарський об'єкт назвали «каналом життя», який, завдячуючи титанічним зусиллям українців, перетворив Крим у квітучу оазу з міцним народногосподарським комплексом, то на сьогодні вчені дійшли висновку, що наслідком багаторічного інтенсивного використання водогосподарського меліоративного комплексу, застосування недостатньо науково обґрунтованих режимів зрошення, інфільтраційного живлення ґрунтових вод та неефективної роботи вертикального і горизонтального дренажу стало значне погіршення природних гідрогеологічних умов у Південному регіоні України та на Кримському півострові. Вирішуючи соціально-економічні проблеми в Криму з водопостачанням, що включало соціальну та інфраструктурну галузі, відбудову населених пунктів, розвиток промисловості та сільського господарства, впровадження нових напрямів: садівництво, виноградарство, вирощування рису тощо, господарська діяльність людини мала негативний вплив на екологію, ґрунти, рослинний і тваринний світ Півдня України та півострова. Результати наукових досліджень свідчать про невіщі наслідки

⁵² Державна служба України з надзвичайних ситуацій // URL: <http://www.mns.gov.ua/content/naspopovid2011.html>

⁵³ Гриценко А.В. Екологічні проблеми Криму та шляхи їх вирішення // Зб. наук. пр. Укр. наук.-дослід. ін.-ту еколог. проблем. – 2010. – № 1. – С. 3–6.

⁵⁴ Баштова М.О. Еколого-економічні проблеми територіального розвитку Автономної Республіки Крим // Ефективна економіка. – 2013. – № 7 // URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_7_17

⁵⁵ Ладичук Д.О., Петрікаус А.Е., Салеба В.К. Технічні проблеми у функціонуванні Північно-Кримського каналу // Гідротехнічне будівництво: минуле, сьогодення, майбутнє: зб. наук. пр.: присвячений 55-річчю заснуванню факультету водного господарства, будівництва та землеустрою ДВНЗ «ХДАУ». Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2019. С. 24–25.

⁵⁶ Грановська Л.М., Жу́жа П.В. Еколого-меліоративний стан земель та фактори його формування на території нижньодніпровської дельтової рівнини // Зрошуване землеробство. Збірник наукових праць. – 2018. – Вип. 69. URL: <http://izpr.ks.ua/archive/2018/69/8.pdf>

впровадження недосконалих меліоративних технологій, які проявилися в підтопленні сільськогосподарських угідь та населених пунктів, збільшенні площ осолонцюваних земель, зміні водно-сольового режиму зони аерації та погіршенні показників родючості ґрунтів⁵⁷.

Нині антропогенний вплив та нераціональне природокористування на Півдні України та Криму негативно позначилися на довкіллі та відбиваються на стані здоров'я населення. Вчені

Інституту водних проблем і меліорації НААН пропонують сучасні розробки природозберігаючих методів управління природними ресурсами⁵⁸, щоб мінімізувати додатковий антропогенний тиск на водні ресурси та екосистеми. Здійснення проектів з відновлення водних, земельних, лісових та рекреаційних ресурсів Південного регіону України, Криму та Дніпра потребує значних капіталовкладень.

References

1. Bashtova, M.O. (2016) Transformatsijni zrus-hennia rehionalnoi polityky staloho rozvytku // *Visnyk Odeskoho natsionalnogo universytetu. Seria: Ekonomika*, 21 (9) [in Ukrainian].
2. Bojchuk, Yu.D. (2002) *Ekolohiia i okhrona navkolyshnoho seredovyscha: navch. posib. dlia stud. Vuziv*. Sumy. [in Ukrainian].
3. Burdyn, L.M. (1982) *Vlyianyie vertykal'noho drenazha na yzmenenye hydroheolohomelyoratyvnykh uslovyi massyvov orosheniia na alluvialnykh terrasakh Nyzhnego Dnepra*: avtoref. dys ... kand. tekhn. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Volvach P. (2016) Chy stav by Krym ordenom na hrudiakh planety, iakby ne ukrainski mozoli? // *Nash Krym: nerosijski istorii ukrainskoho pivostrova*: zb. st. Kyiv [in Ukrainian].
5. Honcharenko, M. S., Bojchuk, Yu. D. (2005) *Ekolohiia liudyny*. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].
6. Hranovska L.M., Zhuzha P.V. (2018) Ekolohomeliioratyvnyj stan zemel ta faktory joho formuvannia na terytorii nyzhnodniprovskoi deltovoi rivnyni // *zemlerobstvo*. Zbirnyk naukovykh prats, T.69.[in Ukrainian].
7. Hrytsenko, A.V. (2010). Ekolohichni problemy Krymu ta shliakhy ikh vyrishennia // *Zb. nauk. pr. Ukr. nauk.-doslid. in.-tu ekoloh. Problem*, 1, (3–6). [in Ukrainian].
8. Hromenko, S.V. (2016). Krymskyj iakir: Scho stoialo za peredacheiu pivostrova u 1954 rotsi // *Nash Krym: nerosijski istorii ukrainskoho pivostrova*: zb. st. / uporiad. ta vstup S. V. Hromenko. Kyiv: K.I.S.. [in Ukrainian].
9. Derzhavna sluzhba Ukrainy z nadzvychajnykh sytuatsij (2011) [in Ukrainian].
10. Dovzhenko, O. P. (2004). *Storinky Schodennyka (1941–1956)* K.: Vyd-vo humanit. l-ry. [in Ukrainian].
11. Kakutysh, E. (2011). *Krym: Tselyi Razvytyia Tysiacheletyia: voprosy lokalizatsii TsRT na primere adaptatsii sedmogo tseli «Obespecheniye ustojchivogo razvytyia okruzhaiushej sredy»*. Symferopol YT «ARYAL». [in Ukrainian].
12. Kovalchuk, P.I., Shevchuk, S.A., Kovalchuk, V. P., Kuzmenko, V. D., Markiv, O. M. (2008) Modeliuvannia pidtoplennia terytorij za danymy naturalnykh sposterezhen z vykorystanniam HIS-tehnolohij // *Tavrijskyj naukovyj visnyk*. Kherson, vyp. 61. [in Ukrainian].
13. *Kontseptsii vidnovlennia ta rozvytku zroshennia u pivdennomu rehioni Ukrainy* (2014). Kyiv: TsP «Kompynt»/ [in Ukrainian].
14. Ladychuk, D.O., Petrikau, A.E., Saleba, V.K. (2019) Tekhnichni problemy u funktsionuvanni Pivnichno-Krymskoho kanalu // *Hidrotekhnichne budivnytstvo: mynule, sohodennia, majbutnie*: zb. nauk. pr. Kherson: DVNZ «KhDAU». [in Ukrainian].
15. *Metodyka ekolohichnoi otsinky iakosti poverkhnevnykh vod za vidpovidnymi katehoriiamy* (2012). Kherson: UkrNDIEP [in Ukrainian].
16. Mykhajlov, Yu. O., Shevchenko, A. M., Danylenko, Yu. Yu., Liutnytskyj S. M., Bohaienko, V.O. (2016) Vodnyj balans iak forma stsenariiu upravlinnia vykorystanniam vodnykh resursiv v umovakh zroshennia // *Melioratsiia i vodne hospodarstvo*, vyp. 104 [in Ukrainian].
17. Riabtsev, M.P. (2005). Podtoplenye y zatoplenye terrytorij naselennykh punktov – problemy, trebuiusheye kompleksnogo resheniya // *Melioratsiia i vodne hospodarstvo*. K.: Ahrarna nauka, vyp. 92. [in Ukrainian].

⁵⁷ Шевчук С.А. Типізація зрошуваних територій за ресурсним забезпеченням та ризиками використання // Меліорація і водне господарство. – 2010. Вип. 98. – С. 80–91.

⁵⁸ Михайлов Ю.О., Шевченко А.М., Даниленко Ю.Ю., Лютницький С.М., Богаєнко В. О. Водний баланс як форма сценарію управління використанням водних ресурсів в умовах зрошення // Меліорація і водне господарство. 2016. Вип. 104. С. 10–15.

18. Riabtsev, M.P., Khemich, I.M. (2004). Prychyny pidtoplennia zemel i naselenykh punktiv prymorkoi zony Krasnoznamianskoho masyvu zroshennia // *Melioratsiia i vodne hospodarstva*. K.: Ahrarna nauka, vyp. 91. [in Ukrainian].
19. Satskyj, P.V. (2016). Ideolohichno-orhanizatsijne zabezpechennia budivnytstva Pivdenno-Ukrainskoho i Pivnichno-Krymskoho kanaliv (1950–1953 rr.) // *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu*. Serii: Istoriia. Politolohiia. vyp. 17. [in Ukrainian].
20. Satskyj, P.V. (2016). Intehratsiia Krymu i Ukrainy v iedynij ekonomichnyj rehion v protsesi mobilizatsii trudovykh rezerviv dlia zasvoiennia pivdnia URSR i pivnochi Krymskoi oblasti (1950–1953 rr.) // *Literatura ta kultura Polissia*. vyp. 85. Serii «Istorychni nauky». 6, 3-9 [in Ukrainian].
21. Satskyj, P. V. (2017). Osnovni chynnyky intehratsii ekonomiky Krymu iz URSR u khodi vyboru trasy budivnytstva Pivdenno-ukrainskoho i Pivnichno-Krymskoho kanaliv // *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyj zhurnal*, т. 292, (280). Mykolaiv: MDHU im. P. Mohyly [in Ukrainian].
22. Satskyj, P.V (2017). Rozpodil funktsij mizh ukrainskymy i soiuznymy ustanovamy u proektnomu zabezpechenni budivnytstva Pivdennoukrainskoho i Pivnichnokrymskoho kanaliv j intehratsiia Krymu z Ukrainoiu // *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*, vyp. 44 / [in Ukrainian].
23. Serhijchuk, V. (2001). *Ukrainskyj Krym*. K.: Ukrainska Vydavnycha Spilka. [in Ukrainian].
24. Smolij, V. Peredmov. *Istoriia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh*. Kyiv: Naukovo-vyrobnyche pidpriemstvo «Vydavnytstvo “Naukova dumka” NAN Ukrainy». [in Ukrainian].
25. Trysniuk, T.V. (2021) Systema mobilnoho ekolohichnoho monitorynhu Dnistra: modeliuvannia tekhnichnoi systemy hidroresursiv ta ekstremalnykh pavodkiv. *Ekolohichna bezpeka ta pryrodokorystuvannia*. Zb. nauk. prats, 38 (2). [in Ukrainian].
26. Khlobystov, Ye.V. (2004) *Ekolohichna bezpeka transformatsijnoi ekonomiky* / za red. S. I. Dorohuntsova. K.: Chornobyl'interinform [in Ukrainian].

DOI: 10.15407/kraieznavstvo2021.03-04.055

УДК 629.472.4

Микола Рубан (м. Київ)

менеджер Департаменту корпоративної
соціальної відповідальності

АТ «Укрзалізниця»

E-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

Володимир Цокур (м. Попасна)

Інженер ВП «Попаснянське локомотивне депо»

регіональної філії «Донецька залізниця» АТ «Укрзалізниця»

E-mail: svain@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9335-2384>

Попаснянське локомотивного депо Донецької залізниці: історія створення та функціонування

У статті здійснено спробу відтворити історичні обставини заснування та розвиток матеріально-технічної бази Попаснянського локомотивного депо – провідного ремонтно-експлуатаційного підприємства залізничного транспорту на Луганщині. Доведено, що впродовж свого історичного шляху депо здійснило ґрунтовний технологічний перехід від примітивних лінійних майстерень служби рухомого складу однієї з приватних залізниць до сучасного підприємства локомотивного господарства надрозвиненої вантажонапруженої Донецької магістралі, тричі зазнавши цілковитої реконструкції та заклавши передумови створення вагоноремонтного пункту, згодом – депо, а також єдиного на Донбасі профільного вагоноремонтного заводу. Підкреслюється, що саме паровозне депо станції Попасна стало центром поширення руху робітничих кореспондентів на мережі залізниць СРСР у 1933 р. Простежені заходи щодо підвищення кваліфікації та експлуатаційних показників роботи паровозних бригад. З'ясовано, що до штату Попаснянського депо вперше серед підприємств паровозного господарства Північно-Донецької залізниці була зарахована жінка машиніст паровоза Олена Мільніченко. Розглянуто обставини будівництва бронепоездів на виробничих потужностях паровозного депо станції Попасна та евакуації обладнання підприємства в період Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Визначено серійний склад, а також простежено розвиток парку залізничної техніки Попаснянського депо з 1878 р. по наш час. Проаналізовано історію розвитку ремонтно-експлуатаційних підприємств історичної станції Попасна Донецької магістралі. Вважаємо, що подальше дослідження запропонованої теми потребує з'ясування широкого кола питань щодо випробування та експлуатації колективом депо унікальних зразків дослідних локомотивів на підставі матеріалів малодоступних нині фондів Державного архіву Луганської області та Луганської дирекції залізничних перевезень.

Ключові слова: Попасна, Донбас, Луганщина, Донецька залізниця, локомотивне депо.

Mykola Ruban (Kyiv)

Manager of Department of Corporate Social Responsibility

JSC «Ukrzaliznytsia»

E-mail: nikolas.kindle@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6396-4531>

Volodymyr Tsokur (Popasna)

Engineer of the Production Unit «Popasna Locomotive Depot»

Donetsk Railway Regional Operator of JSC «Ukrzaliznytsia»

E-mail: svain@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9335-2384>

Popasna Locomotive Depot of the Donetsk Railway: history of creation and operation

The article attempts to recreate the historical setting of the establishment and development of the material and technical base of the Popasna Locomotive Depot, a leading repair and maintenance company of railway transport in Luhansk Oblast. It is proved that over its history the depot has made a thorough technological transition from primitive linear workshops of the rolling stock service of a private railway to a modern locomotive company of the overdeveloped Donetsk main railway line. The depot has undergone a complete reconstruction three times and laid the foundations for a wagon repairing station, then a wagon depot and the only wagon repair plant in the Donbas. It is emphasized that the Locomotive Depot of Popasna Station became the center of the worker's correspondents' movement on the USSR railway network in 1933. The article traces measures to improve the skills and performance of locomotive crews. It has been found that for the first time among the companies of the locomotive industry of the North-Donetsk Railway a female locomotive driver, Olena Milnichenko, had been hired in the Popasna Depot. The circumstances of armored trains construction at the production facilities of the Locomotive Depot of Popasna Station and the evacuation of the company's equipment during the German-Soviet war of 1941 – 1945 are studied. The article determines the serial composition and traces the development of the rail car fleet of the Popasna depot from 1878 until the present. The history of the development of repair and maintenance companies of the historical station Popasna of the Donetsk main railway line is analyzed. We believe that further study of the proposed topic requires clarification of a wide range of issues regarding the testing and operation of unique samples of experimental locomotives by the depot team on the basis of the materials of the currently inaccessible funds in the State Archives of Luhansk Oblast and Luhansk Directorate of Railway Transportation.

Key words: Popasna, the Donbas, Luhansk Oblast, Donetsk Railway, locomotive depot.

З історією розвитку місцевої залізничної станції пов'язане заснування селища – згодом міста Попасна. Історично першим провідним ремонтно-експлуатаційним осередком міста стало

паровозне депо та лінійні майстерні, які поклали початок більшості підприємств господарства залізничного вузла. Наявні узагальнені історичні розвідки з історії міста та легендарної Донецької магістралі авторства К. Клименка¹, Д. Алдакімова², О. Ручка³ та коротка розвідка авторів⁴ не

¹ Стальные пути Донбасса. М.И. Гусев, К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др. под ред. В.В. Приклонского. – Донецк: Донбасс, 1970. – 336 с.

² Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель. – Донецк: Донбасс, 1981. – 72 с.; Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Донецкая железная дорога. Ил. проспект. – Донецк: Донбас, 1977. – 47 с.

³ Ручко А. Железнодорожники Донбасса в борьбе за власть Советов и участие их в Великой Отечественной войне. – Попасна, 1971. – 79 с.

⁴ Рубан М.Ю., Цокур В.М. Попаснянське локомотивне депо – провідне історичне ремонтно-експлуатаційне підприємство залізничного транспорту на Луганщині // Луганщина: краєзнавчі розвідки: матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. 23 квіт. 2020 р., Старобільськ, Україна. ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». – Старобільськ, 2020. – С. 145–153.

вичерпують усіх питань діяльності підприємства, й протягом тривалого часу обставини трудової діяльності численних поколінь попаснянських залізничників лишаються невідомими для сучасників, що й обумовило обрання авторами запропонованої теми дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу історичних джерел та наукової літератури відтворити цілісну картину передумов будівництва та розвитку Попаснянського локомотивного депо.

У 1876 р. відомий промисловець та меценат С.І. Мамонтов отримав концесію на будівництво магістралі, яка мала сполучити східну частину Донецького вугільного басейна з Курсько-Харківсько-Азовською залізницею та мала вихід на південь до Азовського моря та центру імперії. Будівництво велось швидкими темпами, і вже 1 грудня

1878 р. відбулось урочисте відкриття руху Донецькою залізницею. Лінії від Попасної (Попасна – Дебальцево, Попасна – Краматорськ, Попасна – Лисичанськ) пролягли складними перепадами рельєфу. Траса була прокладена в руслі р. Лугань, однак близько кілометр колії проходить у розрізі. Зокрема, на ділянці Дебальцево – Попасна колії проходять кряж, тому при їх прокладанні довелося прорізати частину кам'яного сланцю. Подібні прорізи також є у м. Первомайську та неподалік м. Кадіївка. На багатьох ділянках існують великі перепади висот, внаслідок чого тут використовувались потужніші локомотиви, аніж на рівнинних місцевостях. На момент відкриття парк рухомого складу Донецької залізниці складався з 92 тривісних паровозів (серій А (1-2-0), Б (0-3-0), З (0-3-0), Л (0-3-0) та М (0-3-0), побудови німецьких та російських заводів) та 2223 вагонів⁵.

Паровоз локомотивного парку Донецької кам'яновугільної залізниці серії А (1-2-0) побудови німецького заводу August Borsig

Вагон НТВ парку Донецької кам'яновугільної залізниці

Для ремонту техніки були утворені 4 залізничні майстерні. Головні майстерні знаходились при станції Лугань, решта були розміщені при паровозних депо станцій Дебальцево, Ровеньки та Попасна. Депо I класу станції Попасна мало 12 паровозних стійл та майстерні малого ремонту. Більшість робітників були вихідцями з безземельних сіл. Складні умови та низька оплата праці сприяли плинності кадрів та виникненню революційних настроїв серед попаснянських залізничників. У 1893 р. Донецька залізниця була викуплена державою й увійшла до складу Катерининської залізниці. 26 січня 1896 р. східно-донецькі ділянки були передані в

тимчасову оренду товариству Південно-Східних залізниць.

У грудні 1895 р. була відкрита для руху побудована коштом товариства лінія Попасна – Куп'янськ⁶. У 1896 р. була споруджена нова будівля віялового паровозного депо на 24 стійла для стоянки та промивки паровозів, 9 стійл для ремонту, а також майстерні малого ремонту служби тяги⁷. При депо нараховувалось 800 осіб службовців, майстрів і робітників. 1 травня 1901 р. східно-донецькі гілки повернулись до складу Катерининської магістралі, парк рухомого складу якої нараховував 1511 паровозів, 638 пасажирських та понад 23 тис. вантажних вагонів⁸.

⁵ Раков В.А. Локомотивы отечественных железных дорог (1845 – 1955 гг.). - М.: Транспорт, 1995. - С. 57-58; Стальные пути Донбасса. М.И. Гусев, К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др. под ред. В.В. Приклонского. - Донецк: Донбасс, 1970. - С. 16.

⁶ По Екатерининской железной дороге. Выпуск II. Екатеринослав; Издание Управление Екатерининской ж.д., 1912. - С. 221.

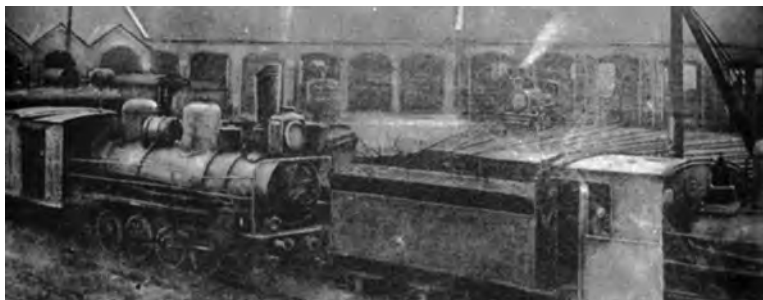
⁷ Там само. - С. 223.

⁸ Краткий обзор развития и деятельности Екатерининской железной дороги за 25-летие 1884 – 1909 г. - Екатеринослав: Типо-Литография Екатерининской ж.д., 1910. - С. 56 – 58.

На початку ХХ ст. до Попаснянського депо почали надходити паровози серій О (0-4-0) та Н (1-3-0), а з 1910 р. – надпотужні на той час паровози серії Щ (1-4-0), які працювали на

вантажонапруженій лінії Попасна – Куп'янськ⁹. До 1912 р. вантажообіг станції Попасна зріс до 12 млн пудів з переробкою понад 1 млн вагонів на рік¹⁰.

Віялова будівля
Попаснянського
паровозного депо 1909 р.

Машиністи та
помічники
депо Попасна 1909 р.

Майстри та робітники вагонного відділу депо 1909 р.

⁹ Раков В.А. Локомотивы отечественных железных дорог 1845 – 1955. - Москва: Транспорт, 1995. - С. 176.

¹⁰ По Екатерининской железной дороге. Выпуск II. - С. 223.

Станом на січень 1920 р. у Попаснянському депо було лише 30% справних паровозів¹¹. Цехи, депо, територія станції були забиті мотлохом, колійне господарство перебувало в аварійному стані. Зокрема, 3 з 5 колій Микитівського парку були зайняті виведеними з ладу паровозами. У квітні 1920 р. робітники М. Алексєнко, Р. Дягілев, Д. Ягленко, М. Бублій та

інші, працюючи надурочно, відремонтували паровоз за 5 днів, замість намічених 10¹², а вже 1 травня під час чергового суботника попаснянські залізничники відновили 6 паровозів і 15 вагонів, а також привели в порядок територію депо і станції¹³. У другій половині 1922 р. при депо була відкрита школа фабрично-заводського учнівства¹⁴.

Трудовий колектив Попаснянського паровозного депо
біля понадпланового відремонтованого паровозу. 1929 р.

У 1930 р. розпочалась реконструкція Попаснянського депо, в рамках якої було споруджено новий цех для ремонту й утримання надпотужних магістральних паровозів серії ФД, збудовано розворотний трикутник, водопом'якшувач та вугільну механізовану естакаду для забезпечення паровозів вугіллям, модернізовано поворотне коло під паровози ФД¹⁵. З огляду на об'єми поїзної роботи при депо був споруджений паливний склад об'ємом 12 000 т вугілля¹⁶. У цей час локомотивний парк депо був оновлений паровозами серій Еу, Су, ФД, а згодом – Ер.

У липні 1933 р. постановою РНК СРСР «Про роботу залізничного транспорту» зі складу управління служби тяги було виокремлене в самостійну галузь залізничного транспорту – вагонне господарство¹⁷. Улітку 1933 р. на базі вагонного відділу паровозного депо станції Попасна була створена окрема вагонна ділянка – згодом депо¹⁸. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 липня 1933 р. було прийняте рішення «*приступити до розробки нового вагону-ремонтного заводу на півдні (Донбас), закінчивши його складання в термін, який дозволить*

¹⁵ Ручко А. Железнодорожники Донбасса в борьбе за власть Советов и участие их в Великой Отечественной войне. - С. 23.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. ф. 1, оп. 77, спр. 91, арк. 3 – 4.

¹⁷ Стальные пути Донбасса... - С. 139.

¹⁸ Тимошук С. Все вагоны ремонтируем в день отцепки // Гудок (Москва). - 1936. - 28 декабря. - № 298 (5039). - С. 2.

приступити до будівництва заводу в II кварталі 1934 р.»¹⁹. Того ж року на станції Попасна розпочалось будівництво профільного вагоноремонтного заводу, активну участь в якому взяли робітники вагонного депо²⁰.

У березні 1933 р. у депо Попасна вперше на залізницях СРСР почала виходити щоденна стінна газета «Наш паровоз»²¹. За прикладом попаснянської газети рух робітничих кореспондентів отримав широке поширення на залізничному транспорті СРСР, і вже незабаром газети «Правда», «Гудок» та політуправління НКШС саме у Попасній провели семінар транспортного друку²². Примітно також, що саме з Попасної родом легендарний багатолітній редактор газети «Железнодорожник Донбасса», двічі «Почесний залізничник», «старійшина донецької журналістики»²³, син місцевого паровозного машиніста – Кузьма Хрисанфович Клименко (1908 – 1998) – автор низки книжок²⁴ та численних газетних публікацій з історії Донецької магістралі.

1 лютого 1934 р. була відновлена Донецька залізниця, а вже в 1937 р. магістраль була розділена на Північно-Донецьку (управління – м. Артемівськ) та Південно-Донецьку залізницю (управління – м. Ясинувата). З 1938 по 1943 рр. місто та станція Попасна були центром місцевого відділення Північно-Донецької залізниці та мали назву імені Л.М. Кагановича – тодішнього очільника НКШС.

Суттєве значення для підвищення показників виробничої діяльності підприємства мав розвиток кадрового потенціалу місцевих паровоз-

них бригад. Першим з ініціативою водіння швидкісних рейсів виступив машиніст Попаснянського депо М. Донін. Йому також належала пропозиція впровадження графіку кільцевої їзди, і незабаром був складений кільцевий графік експлуатації перших чотирьох паровозів²⁵. При нормі 288 км середньодобовий пробіг локомотива при кільцевій їзді збільшився до 460 – 480 км. Ще у березні 1931 р. в депо була утворена перша ударна паровозна бригада в складі машиніста М. Доніна та помічника П. Лакутіна, а до кінця 1932 р. склалась ціла колона з 6 паровозів, розширена згодом до 9²⁶. Бригади машиністів Л. Гаврилова, І. Селютіна та М. Чемиса довели міжпромивочний пробіг своїх паровозів до 2000 км при нормі – 1200 км. Учасники колони С. Брагін та М. Тупіцин ввели поїзди на ділянці Попасна – Сватове без додаткового набору води на проміжкових станціях²⁷. У 1937 р. до штату паровозних бригад депо станції ім. Кагановича була зарахована помічник машиніста Олена Мільніченко, яка упродовж трьох років до цього працювала машиністом малопотужного паровозу на під'їзних коліях місцевої шахти. У 1938 р. О. Мільніченко успішно склала іспити в управлінні залізниці та стала першою жінкою-машиністом на Північно-Донецькій магістралі, провівши свій перший поїзд з семихвилинним випередженням графіку²⁸.

Одним з передових машиністів Попаснянського депо був І. Бережний, який 23 грудня 1936 р. наказом НКШС № 181/Ц серед кращих машиністів залізниць СРСР наряду з П. Кривоносом був відзначений званням машиніста

¹⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 3, спр. 927, арк. 39 – 60.

²⁰ Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель... - С. 21; див. докл.: Рубан М.Ю., Цокур В.М. Історичні передумови будівництва та розвиток Попаснянського вагоноремонтного заводу // Вагонний парк: міжнародний професійний журнал. - Харків: «Рухомий склад», 2020. - № 3 (159) березень. - С. 7 – 10; Рубан М.Ю. До історії реформування залізничного транспорту України: розвиток ремонтної бази вагонного господарства Донецької залізниці (1925–1941) // Наука та наукознавство. - 2020. - № 3 (109). - С. 116 – 130.

²¹ Стальные пути Донбасса... - С. 143.

²² Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель... - С. 21.

²³ Сухинина В. Кузьма Клименко: «Я еще должен многое успеть...» // Железнодорожник Донбасса. - 1998. - 31 октября № 44 (10714). - С. 1,3.

²⁴ Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Донецкая железная дорога. Ил. проспект. - Донецк: Донбас, 1977. - 47 с.; Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель. - Донецк: Донбас, 72 с.; Стальные пути Донбасса. М.И. Гусев, К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др. под ред. В.В. Приклонского. - Донецк: Донбас, 1970. - 336 с.

²⁵ Бережной И.Е. Машинист-инструктор // Ворошиловградская правда. - 1938. - 5 октября № 81 (6989). - С. 4.

²⁶ Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель... - С. 19-20.

²⁷ Там само. - С. 20.

²⁸ Жінщина машиніст // Ворошиловградская правда. - 1938. - 14 октября № 88 (6996). - С. 4.

1 класу²⁹. Навесні 1938 р. машиніст-інструктор І. Бережний організував стаханівську школу з вивчення передового досвіду та методів роботи. У складі колони нараховувалось 19 паровозів ФД, на яких працювали 57 машиністів. Уважно розібравши передовий досвід, І. Бережний здійснив поїздки з машиністами, які потребували практичної допомоги. Під час поїздок детально пояснював використання різних методів водіння відповідно до місцевих умов. З 10 машиністів, які брали участь в поїздках, 9 стали водити поїзди по-кривоносівські. За серпень 1938 р. колона провела 227 важковагових поїздів, перевезла понадпланово 72 587 т вантажу³⁰. У депо рух за економію палива. Лише за серпень 1938 р. машиніст М. Донін зекономив понад 15 т вугілля³¹.

З початком Німецько-радянської війни попаснянські залізничники під керівництвом начальника депо багатолітнього працівника (з 1921 р.), колишнього помічника машиніста першої ударної бригади – П. Лакутіна, розпочали будівництво бронепоездів, організували навчання прийомом обробки броньованих листів та бронювання тендерів, що згодом було зосереджено на базі Воро-

Начальник Попаснянського депо
Петро Лакутін (1904 – 2004)

шиловградського паровозобудівного заводу³². У середині вересня 1941 р. було видано наказ про евакуацію приписного парку та обладнання паровозних депо ім. Кагановича та Сватове, і вже до 15 жовтня він був виконаний³³. Було підірвано водопом'якшувач, вугленавантажувальну естакаду та майстерні депо. Два радянських бронепоезди, що прикривали відхід частин Радянської Армії, під обстрілом вивезли з міста військові вантажі і рухомий склад, що залишався на станції³⁴. 16 листопада 1941 р. місто окупували німецькі війська.

3 вересня 1943 р. станція Попасна була звільнена, а до червня 1944 р. було введено в експлуатацію 12 стійл паровозного депо³⁵. У липні 1944 р. до Ворошиловградської обласної книги трудової слави за успішну роботу з відновлення локомотивного господарства та виконання державного плану перевезень були занесені колективи паровозного відділення та депо станції Попасна³⁶. Також окремо було відзначено ряд залізничників Попаснянського депо, особисто внесені до книги трудової слави. Відроджуючи передові методи роботи, машиніст І класу Іван Іванов виступив з ініціативою водіння важковагових поїздів. На своєму паровозі серії Су І. Іванов водив поїзди вагою, рівною за нормами для більш потужного паровозу серії Е, до того ж перевищуючи технічну швидкість. За 9 важковагових рейсів він перевіз 7181 т понаднормових вантажів та провів 10 поїздів без додаткового набору води на шляху, зекономивши багато палива³⁷.

У перші повоєнні роки з огляду на брак кадрів машиніст І. Іванов організував на своєму паровозі школу виробничого навчання молодих помічників машиністів та кочегарів, а згодом за рахунок швидкісного водіння важковагових поїздів довів середньодобову роботу свого паровоза до 1100 ткм, а місячну – до 25 млн ткм³⁸. Утримуючи протягом двох років першість за

²⁹ Приказ Народного комиссара путей сообщения № 181/Ц 23 декабря 1936 года «О присвоении званий машиниста 1-го класса лучшим машинистам железных дорог» // Гудок. - 1936. - 24 декабря № 295 (5036). - С. 1.

³⁰ *Бережной И.Е.* Машинист-инструктор // Ворошиловградская правда. - 1938. - 5 октября № 81 (6989). - С. 4.

³¹ Там само.

³² Железнодорожники в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. Под ред. Министра путей сообщения СССР Н.С. Конарева. - Москва: Транспорт, 1985. - С. 332 – 335; *Клименко К.Х., Алдакимов Д.К.* Попасная: путеводитель... - С. 27.

³³ *Ручко А.* Железнодорожники Донбасса... - С. 30.

³⁴ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область... - С. 628.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 1251, арк. 17 – 17 зв.

³⁶ Областная книга трудовой славы // Ворошиловградская правда. - 1944. - 30 июля № 150 (8511). - С. 3.

³⁷ Там само.

³⁸ *Клименко К.Х., Алдакимов Д.К.* Попасная: путеводитель... - С. 33.

основними показниками обслуговування й експлуатації свого локомотива, І. Іванов організував навчання паровозних бригад для підвищення їхньої класності. На підставі цього Ворошиловградським обкомом партії було ухвалене спеціальне рішення «Про розповсюдження досвіду машиніста І.А. Іванова»³⁹. За ініціативи колишнього старшого машиніста депо М. Ягленка, який узяв під контроль паровози, що виходили з депо та інструктаж бригад перед виїздом, до соціалістичного змагання включалися машиністи-пенсіонери. Пенсіонери встановили щоденне чергування на екіпіруванні в депо і в цеху промивання⁴⁰.

Комплексна бригада слюсаря Мирона Удода досягла випуску паровозів в одну зміну з гарантійною маркою з рекордним зменшенням часу простою під час капітального промивочного ремонту з 72 до 17 год⁴¹. Слід зауважити, що 13 січня 1938 р. М. Удод був заарештований за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації⁴², утім, вже у 1944 р. він отримав орден Леніна. По звільненні міста бригада М. Удода самотужки здійснила середній ремонт підірваного німецькими окупантами паровозу № 710-08, який згодом урочисто відвів ешелон понаднормового вугілля в подарунок мешканцям Києва до 1 травня 1944 року⁴³.

Група машиністів
депо Попасна –
послідовників І. Іванова
1951 р.

Останній паровоз
ФД20-149,
відсторонений
від роботи 1970 р.

³⁹ Ветров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В. Донбас 1943 – 1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури. - Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. - С. 189.

⁴⁰ Там само. - С. 192.

⁴¹ Областная книга трудовой славы // Ворошиловградская правда. - 1944. - 30 июля № 150 (8511). - С. 3.

⁴² Реабілітовані історією: Луганська область. Книга 3. - Луганськ, 2008. - С. 462.

⁴³ Областная книга трудовой славы // Ворошиловградская правда. - 1944. - 30 июля № 150 (8511). - С. 3.

Цех ТО-3/ТР-1 дизель-поїздів 1970 р.

У 1964 р. Попаснянське депо отримало назву локомотивне⁴⁴. З 1965 р. розпочалось поступове оновлення парку рухомого складу з надходженням нових тепловозів серій ТЕЗ та 2ТЕ10Л. Маневрові локомотиви були представлені тепловозами серії ТЕМ1, замінені наприкінці 1960-х рр. чеськими тепловозами ЧМЕЗ. Приміські перевезення здійснювали дизель-поїзди угорського виробництва серій Д та Д1. Першим тепловозним машиністом депо Попасна став Віктор Якін. Включившись у соціалістичне змагання, В. Якін висунув пропозицію водіння великовагових по-

їздів за будь-яких погодних умов. Ініціативі послидували усі локомотивні бригади відділення. У 1965 р. бригада В. Якіна провела 116 великовагових поїздів, понадпланово доставивши 28,3 тис. т вантажів та зекономивши при цьому 116,8 т палива⁴⁵.

Послідовниками В. Якіна стали машиністи Г. Курлов, І. Безуглий, А. Баюн, О. Фомичов та А. Жученко. Завдяки поширенню руху великоваговиків та самовідданих роботі ремонтних бригад, депо перевиконало план за всіма показниками на 104%. Якщо в 1958 р. на один локомотив припадало 562 тис. ткм перевезень, то в 1965 р. – 771,5 тис. на рік⁴⁶. У 1970 р. розпочалась реконструкція депо. Були побудовані додаткові виробничі приміщення, встановлено нове устаткування для обслуговування та ремонту локомотивів, запущена ділянка підйомного ремонту магістральних тепловозів. У грудні 1978 р. до 100-ліття підприємства був відкритий Музей локомотивного депо Попасна, експозиція якого була сформована за участі місцевих ветеранів депо⁴⁷. У 1980 р. В. Якін був удостоєний звання найкращого машиніста СРСР⁴⁸. У першому кварталі 1981 р. локомотивна бригада під його керівництвом виконала зобов'язання по перевезенням на 148%⁴⁹.

Машиніст, почесний
залізничник Віктор
Васильович Якін
(1928 – 2004)

Працівники депо поряд з тепловозом 2ТЕ116-517 1981 р.

⁴⁴ Путренко З. И тепловозы, и розы... // Наша газета. - 2013. - 19 февраля. - № 25 (3688). - С. 1.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Луганська область... - С. 630.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Клименко К.Х., Алдакимов Д.К. Попасная: путеводитель... - С. 55.

⁴⁸ Там само. - С. 44.

⁴⁹ Там само. - С. 45.

Наприкінці 1970-х рр. до Попаснянського депо почали надходити тепловози серії 2ТЕ116, які до 1982 р. повністю замінили тепловози серій ТЕ3 та 2ТЕ10Л. У 1987 р. до локомотивного парку депо надійшов унікальний тепловоз 2ТЕ130-001 – відокремлена секція надпотужного тепловоза 4ТЕ130, який проектувався для експлуатації на Байкало-Амурській магістралі. Утім, оскільки, за твердженням В. Ракова, в ході випробувань була з'ясована невідповідність локомотива місцевим кліматичним умовам, його секції були попарно розділені та передані до експлуатації на Донецькій залізниці⁵⁰.

Наприкінці 1980-х рр. до депо Попасна надійшли нові швидкісні та економічні тепловози серії 2ТЕ121⁵¹. Однак, локомотиви дослідної серії мали ряд проблем з експлуатацією, пошкоджували рейки та потребували частого ремонту. На початку 1990-х рр. обсяг вантажообігу суттєво впав. З метою збереження парку дослідних тепловозів, існувала ідея надання депо статусу експериментально-випробувального⁵². Утім, поступово тепловози 2ТЕ121 та 2ТЕ130 були відсторонені від роботи, й до 1994 р. виключені з інвентарного парку.

Тепловоз
2ТЕ130-001 1988 р.

⁵⁰ Раков В.А. Локомотивы и моторвагонный подвижной состав железных дорог Советского Союза (1976 – 1985 гг.). - Москва: Транспорт. - С. 83 -85.

⁵¹ Полатовский К. Жертвоприношение. Заметки о командировке в Попаснянское депо Донецкой железной дороги // Октябрьский гудок. - 1990. - 16 октября № 111 (10110). - С. 1,3.

⁵² Там само.

У 1996 р. у зв'язку з відкриттям бази запасу для зберігання тягового рухомого складу Донецької залізниці на станції Чорнухине було закрито базу запасу депо Попасна. У 1999 р. до Попаснянського депо було переведено частину парку закритого депо Сентянівка. 1 квітня 2008 р. була проведена реорганізація локомотивного господарства з роз'єднання експлуатації моторвагонного й тягового рухомого складу. Депо Попасна стало експлуатувати локомотивний парк, а депо Сватове – моторвагонний. Станом на 2013 р. локомотивний парк Попаснянського депо складався з 43 тепловозів, а штат підприємства нараховував 535 осіб⁵³. У грудні 2015 р. до складу Попаснянського депо було приєднано в якості оборотного депо Кіндрашівська-Нова (сmt. Станиця-Луганська).

Отже, упродовж понад 140 років колектив Попаснянського локомотивного депо зберігає традиції численних поколінь залізничників Донбасу, забезпечуючи промисловість і пасажирів Луганщини стабільними магістральними перевезеннями. Упродовж свого історичного шляху депо здійснило ґрунтовний

технологічний перехід від майстерень ділянки служби рухомого складу до профільного підприємства локомотивного господарства, заклавши передумови створення низки виробничих підрозділів Попаснянського залізничного вузла. Важливим елементом діяльності місцевих залізничників була соціальна сфера та комунікації, що підтверджується фактичним народженням галузевого робкорівського руху в Попасній. У наш час бібліотечні фонди та колекція музею депо перебувають в занепаді і їх доля є невизначеною. Подальше дослідження теми потребує з'ясування широкого кола питань щодо експлуатації унікальних дослідних локомотивів розробки Луганського тепловозобудівного заводу на підставі матеріалів малодоступних нині фондів Державного архіву Луганської області та Луганської дирекції залізничних перевезень. Вважаємо, що поступова актуалізація маловідомих сторінок історії підприємства дозволить розширити уявлення щодо обставин розвитку міста Попасна та підвищити престижність галузі серед потенційних співробітників Донецької залізниці, що

Тепловоз 2ТЕ121-025 1987 р.

⁵³ Путренко З. И тепловозы, и розы... - С. 1.

References

зазнала суттєвих організаційних збитків внаслідок бойових дій 2014–2015 років.

1. Holenko, V.M. (Ed). (2008). *Reabilitovani istoriyeyu: Luhans'ka oblast'*. Knyha 3. Luhans'k. 695 p. [In Ukrainian].

2. Huzar, Z.T. (Ed). (2005). *Reabilitovani istoriyeyu: Luhans'ka oblast'*. Knyha 2. Luhans'k. 715 p. [In Ukrainian].

3. Klimenko, K.Kh., Aldakimov D.K. (1977). *Donetskaya zheleznyaya doroga*. Donetsk: Donbass. 47 p. [In Russian].

4. Klimenko K.Kh., Aldakimov D.K. (1981). *Popasnaya: putevoditel* Donetsk: Donbass [In Russian].

5. Konarev, N.S. (Ed.). (1985). *Zheleznodorozhniki v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941 – 1945 gg*. Moscow: Transport. 592 p. [In Russian].

6. Ponomarenko, Yu.F. (Ed). (1968). *Istoriya mist i sil Ukrayins'koyi RSR: V 26 t. Luhans'ka oblast'*. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Priklonskiy, V.V. (Ed). (1970). *Stalnyye puti Donbassa*. Donetsk: Donbass. [in Russian].

8. Prosin, V.V. (Ed). (2004). *Reabilitovani istoriyeyu: Luhans'ka oblast'*. Knyha 1. Luhans'k. [in Ukrainian].

9. Rakov, V.A. (1985). *Lokomotivy i motorvagonnyy podvizhnoy sostav zheleznykh dorog Sovetskogo Soy uza (1976 – 1985 gg)*. Moskva: Transport. [in Russian].

10. Rakov, V.A. (1995). *Lokomotivy otechestven-*

nykh zheleznykh dorog (1845 – 1955 gg.). Moscow: Transport. [In Russian].

11. Ruban, M.Yu. (2020). Do istoriyi reformuvannya zaliznychnoho transportu Ukrayiny: rozvytrmonnoyi bazy vahonnoho hospodarstva Donets'koyi zaliznytsi (1925–1941). *Nauka ta naukoznavstvo*. Kyiv. 3 (109), 116 – 130. [in Ukrainian].

12. Ruban, M.Yu., Tsokur V.M. (2020). Istorychni peredumovy budivnystva ta rozvytok Popasnyans'koho vahonoremontnoho zavodu. *Vahonnyy park: mizhnarodnyy profesiynnyy zhurnal*. 3 (159), 7-10. [in Ukrainian].

13. Ruban, M.Yu., Tsokur V.M. (2020). Popasnyans'ke lokomotyvne depo – providne istorychne remontno-ekspluatatsiyne pidpryyemstvo zaliznychnoho transportu na Luhanshchyni. *Luhanshchyna: krayeznavchi rozvidky*, 145–153. [in Ukrainian].

14. Ruchko, A. (1971). *Zheleznodorozhniki Donbassa v borbe za vlast ' Sovetov i uchastiye ikh v Velikoy Otechestvennoy voyne*. Popasna. [in Russian].

15. Vyetrov I.H., Lysenko O.Ye., Sheleyko T.V. (2016) *Donbas 1943 – 1950 rokiv: Vidnovlennya promyslovoyi i transportnoyi infrastruktury*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU [In Ukrainian].

Джерела та біографічні студії

DOI: 10.15407/kraieznastvo2021.03-04.068

УДК 94(47+57)

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Пошанований» за розстріли (лейтенант державної безпеки Павло Іванович Філенко)

Історико-біографічне дослідження, виконане на матеріалах життєдіяльності чекіста Павла Івановича Філенка дає змогу персоніфікувати історію радянських органів державної безпеки, з'ясувати причетність тих чи інших осіб до виконання спеціальних завдань вищих органів влади з охорони революційного порядку в 1920-х роках, розгортання масових політичних репресій в Українській РСР в 1930-ті р., зміцненні позицій радянського режиму у 1940-ві рр. на теренах республіки. Реконструкція життя, діяльності, психологічного стану співробітника держбезпеки П.І. Філенка, репрезентація особистості через сукупність зовнішніх і внутрішніх зв'язків дозволяє переосмислити та переоцінити попередні знання про закриту соціальну касту соціалістичного суспільства, чіткіше окреслити образ співробітника Наркомату внутрішніх справ СРСР. За допомогою емпіричних даних, методу ретроспективного аналізу встановлено об'єктивну картину життєдіяльності співробітника радянських спецслужб низинної ланки, оцінено значення певних історичних подій для особи та ставлення її до них. Статистичний метод став у нагоді при аналізі результатів репресивної діяльності підрозділів Управління НКВС по Чернігівській області в часи Великого терору. Наукова новизна статті визначається акцитуванням уваги на необхідності вивчення діяльності окремих структурних підрозділів НКВС (зокрема комендатур при обласних відділах НКВС) у період зміцнення тоталітарного режиму на території Української РСР.

Ключові слова: НКВС, Павло Іванович Філенко, Великий терор, Чернігівська область.

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«Respected» for the shootings (Lieutenant of State Security Pavlo Ivanovich Filenko)

Historical and biographical research based on the life of Chekist (State Security officer) Pavel Ivanovich Filenko allows to personify the history of Soviet state security, to clarify the involvement of certain individuals in the special tasks of higher authorities to protect the revolutionary order in the 1920s, the deployment of mass political repression in the Ukrainian SSR in the 1930s, strengthening the position of the Soviet regime in the 1940s in the republic. Reconstruction of life, activity, psychological state of the officer P. I. Filenko, the representation of the individual set of external and internal relations give the possibility to rethink and re-evaluate previous knowledge about the closed social caste of socialist society, more clearly outline the image of an employee of the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR. With the help of empirical data, the method of retrospective analysis, an objective picture of the life of a member of the Soviet special services of the lower level was established; the significance of certain historical events for a person and the attitude to them was assessed. The statistical method was useful in analyzing the results of repressive activities of the NKVD units in the Chernihiv region during the Great Terror. The scientific novelty of the article is determined by the emphasis on the need to study the activities of certain structural units of the NKVD (including commandant's offices at regional departments of the NKVD) during the strengthening of the totalitarian regime in the Ukrainian SSR.

Key words: NKVD, Pavlo Ivanovych Filenko, Great Terror, Chernihiv region.

З'ясування відомостей про штатних виконавців смертних вироків у структурі НКВС досить проблемно. Складно, насамперед, через відсутність джерельної бази. В особистих справах співробітників радянських органів держбезпеки, які залучались до процедури умиротворення «ворогів народу» у добу Великого терору практично відсутня інформація про їх безпосередню участь у розстрілах. Виняток складає хіба що, дострокова атестація від 21 квітня 1938 р. на помічника начальника Запорізького міськвідділу НКВС Семена Олександровича Янковича, в якому вказується, що «т. Янкович безпосередньо керував і особисто приймав участь у виконанні вироків у порядку наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР № 00485 і по рішенню Спецколегії Облуду, Трибуналу та Особливої Трійки УНКВС (понад 1000 чоловік)»¹. У вигляді опису бойового подвигу змальована в атестаційному листку участь у спецопераціях або «засудженнях по першій категорії» (так на чекістському жаргоні іменувався розстріл) коменданта Дніпропетровського управління НКВС УРСР Наума Цалевича Турбовського: «Тов. Турбовським безпосередньо проведена велика робота з виконання вироків вищої міри кримінального покарання в порядку

Наум Цалевич
Турбовський

¹ ГДА СБУ (м. Дніпро), спр. 7056, арк. 3-4.

наказів Народного Комісара внутрішніх справ Союзу РСР № № 00485, 00439 і 00593 і за рішенням Колегії Верховного Суду військового Трибуналу і Особливої трійки при УНКВС над ворогами народу, учасниками військово-фашистської змови, шпигунами і диверсантами. Їм особисто виконано понад дві тисячі ста вироків»².

Історико-біографічне дослідження про коменданта Управління НКВС по Чернігівській області сержанта державної безпеки Павла Івановича Філенка у добу Великого терору є продовженням серії нарисів, присвячених виконавцям смертних вироків у 30-х рр. ХХ сторіччя³.

Майбутній чекіст Павло Філенко народився 29 червня 1899 р. в слободі Дворічній – адміністративному центрі Дворічанської волості Куп'янського повіту Харківської губернії. У заповнених власноруч анкетах Павло Іванович вказував, що з'явився на світ у родині хліборобів. Батько – Іван Омелянович господарював на 2,5 десятинах землі, мав одну корову та виховував 2-х синів і 2-х дочок⁴. Однак у ході спецперевірки, проведеної радянськими спецслужбами у 1937 році було з'ясовано, Павло Іванович всіляко замовчував факт, що його «батько мав бакалійну лавку». У поясненні високому начальству, датованому 16 березня 1937 року, П.І. Філенко був змушений визнати, що батько таки займався рік чи два дрібною торгівлею – «продажем бубликів, пря-

ників і цукерок з візка», однак напередодні Першої світової війни полишив підприємницьку діяльність і влаштувався працювати на цукровому заводі в слободі Білий Колодязь Білоколодязької волості Вовчанського повіту Харківської губернії. Мати, Катерина Григорівна Філенко, за свідченнями чекіста лишилася у Дворічній і продовжувала займатися хліборобством⁵. Отже Петру Філенку вдалося довести своє «селянсько-робітничє походження» – важливий аргумент для роботи у радянській таємній поліції. Попри матеріальну скруту, батьки прагнули дати сину освіту. У травні 1907 р. – травні 1911 р. юнак навчався в 2-х класному міністерському училищі, яке функціонувало у слободі Дворічній. У травні 1912 року Павло полишає затишну родинну оселю та вирушає у село Кутківка Дворічанської волості, щоб продовжити навчання у приватній слюсарно-ковальській майстерні замужнього селянина Федора Герасименка. Опанувавши спеціальність слюсаря, Павло у жовтні 1914 р. перебрався до батька і став працювати підручним слюсарем-водопровідником на пісочно-рафінадному цукровому заводі у Білому Колодязі. У розпал Української революції у травні 1917 р. він опиняється у Харкові, влаштувавшись слюсарем-водопровідником та мідником у слюсарно-ковальській майстерні братів Ігнатових⁶, яка спеціалізувалася на виготовленні різноманітних

² ГДА СБУ (м. Київ), ф. 12, спр. 4227, т. 2, арк. 8.

³ *Solotarjow Wadim. Wer waren die Vollstrecker von Charkow? Die Massenerschießung von polnischen Offizieren im Jahr 1940 – Verantwortungsträger und Täterprofile // Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat. – Nr.33. – 2013. – Р. 3-22; Бажан О., Золотарьов В. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань // Краєзнавство. – 2014. – №1. – С. 183-200; Бажан О., Золотарьов В. «Ті, хто натискали на гачок». Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору» // Краєзнавство. – 2016. – № 3-4. – С. 251 – 283; Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана) // Краєзнавство. – 2017 - № 3/4 – С.281 – 306; Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору» // Січеславщина. Краєзнавчий альманах. Вип. 8. – Дніпро, 2018 - С. 54-69; *Zołotariow Wadim. Egzekucje oficerów polskich w Charkowie w 1940 r. // Sowietkie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów, – Warszawa 2018, - S.25-46; Бажан О.Г., Золотарьов В.А. Смертні вирoki у період Великого терору на Харківщині: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди» // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2019. – № 1. – С. 5 – 51; Бажан О.Г., Золотарьов В.А. «При проведенні операції в 1937 році... працював під тиском» (Штрихи біографії коменданта УНКВС Миколаївської області Федора Удодова-Орлова) // Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга восьма. - Миколаївський обласний центр пошукових досліджень та редакційно-видавничої діяльності. – Миколаїв: Іліон, 2020. – С. 26-38; Золотарьов В.А., Бажан О.Г. Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші // Краєзнавство. – 2020 - № 1-4. – С. 103-112; Бажан О., Золотарьов В. «Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук) // Краєзнавство. – 2021. – № 1,2. – С. 83-104.**

⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 1, арк. 33.

⁵ Там само, арк. 33.

⁶ Там само, арк. 44.

залізних виробів (решітки, павільйони, сходи, балкони, брами, віконні рами, ставні, скоби, парасольки) і знаходилася на вулиці Кузнечній 44 (нині 40). Коли при владі в Україні перебував гетьман Павло Скоропадський, П.І. Філенко за власними суперечливими свідченнями «проводив активну роботу проти німців і різних відтінків

білогвардійщини» за що «піддавався репресіям білогвардійщини»,⁷ або зауважував про свій арешт німецькими окупаційними військами⁸. Прикметно, що в службових анкетах Павло Іванович жодних конкретних фактів протиборства з Гетьманом, німецькими окупаційними військами та Денікінським режимом не наводить.

Реклама слюсарно-ковальського закладу братів Ігнатових, в якому працював Філенко (фото з сайту Остання адреса-Україна)

Якби там не було, але у листопаді 1918 р. він пристає до червоного партизанського загону, який діяв поблизу рідного села. Після вторгнення московсько-більшовицьких військ на Харківщину партизанський загін, у якому перебував Філенко був реорганізований у 12-й партизанський полк спочатку 4-ї партизанської дивізії, а потім 4-ї стрілецької дивізії та перекинутий на Донбас. Брав участь у зіткненнях з донськими козаками під Попасною, Дебальцева, Родаково, Луганська, Шмідтівки (нині Лутугине). На початку березня 1919 року у бою поблизу села Сімейкине Павло був важко поранений у ліву ногу (кулею було понівечено голілку)⁹. Процес реабілітації проходив у шпиталі у м. Куп'янську та на станції Касторна Воронезької губернії. Після одужання у липні 1919 року став курсантом Орловських командних піхотно-кулеметних курсів. У складі загону курсантів у вересні-листопаді 1919 р. Павло Філенко брав участь в боях з денікінськими вій-

ськами під Курськом, Орлом і Мценськом¹⁰. Влітку 1920 р. під час оборони станиці Слов'янської під Катеринодаром від врангелівців зазнав контузії¹¹. Згодом бойовий шлях продовжив на Кубані, воюючи проти «Армії відродження Росії», очолюваної генерал-майором Михайлом Фостіковим¹².

Після закінчення курсів П. Філенко у 1920 р. служив командиром взводу 2-го запасного полку у Баку, який був задіяний у придушенні антирадянського повстання у районі азербайджанського міста Ленкорань¹³. У 1920–1921 рр. у якості ад'ютанта батальйону 281-го стрілецького полку 94-ї

Павло Іванович Філенко

⁷ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 3, арк. 82.

⁸ Там само, арк. 130 зв.

⁹ Там само, арк. 134 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 82

¹² Там само, т. 1, арк. 36.

¹³ Там само, т. 3, арк. 199.

бригади XI армії брав участь у розгромі заколотників в Дагестані та боях з противниками радянської влади під Темір-Хан-Шуре, Казі-Кумух, Гуніб¹⁴.

У середині травня 1922 р. Павло Іванович отримав місячну відпустку і відбув до рідного селища Дворічна. Під час відпочинку, загартованому у боях червоноармійцю, було запропоновано перейти на роботу до Державного політичного управління при НКВС УСРР. Тож до м. Самари, де був розквартирований його військовий підрозділ, Філенко не поїхав так як 15 червня 1922 р. посів посаду уповноваженого по боротьбі з бандитизмом при Куп'янському політбюро ДПУ¹⁵. У той час Харківський губернський відділ ДПУ відчував гостру нестачу у чекістах з числа місцевих українців. Станом на осінь 1921 р. з 909 штатних співробітників лише 68 (7,4%) були за національністю українцями¹⁶. Потребувала принципово нового кадрового забезпечення й Куп'янське політбюро ДПУ, яке на осінь 1921 р. мало суттєві недоліки у роботі інформаційної групи (налічувало 5 районних інформаторів-чекістів і 170 нештатних інформаторів) та групи по боротьбі з бандитизмом (6 повітових уповноважених)¹⁷. Крім того територіальний підрозділ ДПУ вкрай потребував залучення до своїх лав представників корінного народу, так як у 1920-х роках 84,1% населення тодішньої Куп'янської округи складали українці¹⁸. За обставин, що склалися саме кандидатура П.І Філенка - місцевого мешканця з великим бойовим досвідом - була найбільш прийнятною для зарахування у штат Куп'янського політбюро ДПУ. Успіхи новоспеченого чекіста в оперативній діяльності належним чином оцінив Куп'янський повітовий виконавчий комітет і бюро комітету КП(б)У, який 10 березня 1923 р. «в день ювілею V-ї річниці органів ЧК-ДПУ за ліквіда-

цію бандитизму по Куп'янському повіту» нагородило Філенка срібним годинником¹⁹.

Як не дивно, але в особовій справі чекіста відсутні відомості або звіти про його вклад у нейтралізацію куркульської «контрреволюції» в регіоні. У досьє збереглася лише службова характеристика на П. Філенка, підготовлена начальником Куп'янського окружного відділку ДПУ Соповим за перше півріччя 1925 р., в якій скупі йдеться про його особисту участь у жорстокому протистоянні радянських спецслужб з невдоволеними масами населення у першій половині 1920-х років: «Здібний в роботі по боротьбі з бандитизмом... Можна використовувати в ударних групах і з розвідувальної сторони по б/б (боротьбі з бандитизмом)... Політично нерозвинений. До недоліків раніше замічена – випивка, нині цей недолік зжитий. Добрий як розвідник по сільському бандитизму і чудовий боець – безстрашний»²⁰.

Після скорочення штату районних уповноважених у територіальній структурі радянських органів державної безпеки П.І. Філенко 1 січня 1925 р. був переведений на посаду фельд'єгера фельдкоманди Куп'янського окружного відділу ДПУ і обіймав цю посаду до 2 вересня 1927 року. У той час фельд'єгерський корпус ДПУ УСРР організовував і здійснював таємне листування між структурними ланками органів держбезпеки, державними та партійними органами; охороняв фінансово-кредитні установи, проводив інкасації грошей і цінностей тощо. Для проїзду в потягах за фельд'єгерським корпусом бронювалися окремі купе на два або чотири місця в м'яких вагонах, а у випадку їхньої відсутності – вільні відділення в жорстких вагонах. Як свідчать численні документи, фельд'єгері систематично зловживали своїм службовим становищем: вимагали від начальників станції надання

¹⁴ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, арк. 109 зв.

¹⁵ Там само, арк. 41.

¹⁶ Золотарьов В. Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918 – 1919 рр.): історія, структура, функції. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С.126.

¹⁷ Державний архів Харківської області, ф.Р-203, оп. 1, спр. 290, арк. 34.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 1926 года. – Том XII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – С.291.

¹⁹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 1, арк. 9 зв.

²⁰ Там само, т. 3, арк. 124.

їм значно більшої кількості місць, ніж це дозволялось, перевозили разом з таємною кореспонденцією звичайний багаж за державний рахунок, виступали ініціаторами постійних конфліктів з транспортною адміністрацією й агентами транспортних відділів ДПУ²¹.

Спочатку робота фельд'єгера Філенка в Куп'янську характеризувалася суто позитивно: «при максимальному навантаженні – мінімум 25 відряджень на місяць, незадоволення не виявляє. Бездоганно чесний. Будь-які злочини не мали місця»²².

Керівництво Куп'янського окружного відділу ДПУ, не маючи претензій до професійних навичок Філенка по-різному оцінювали індивідуальні особливості його темпераменту. Так в атестації за період роботи з 1 січня 1926 р. по 15 лютого 1927 р. начальниця фельд'єгерського відділку відзначила: «недисциплінований, ініціативи в роботі не виявляє. Ставлення до товаришів по службі не товариське, до начальників – невтримане та грубе. Своєю невтриманістю діє розкладаюче на співробітників»²³. Секретар Куп'янського окрвідділу ДПУ з вердиктом начальника П. Філенка не погодився: «Старий чекіст... Говорить правду в очі, тому здається невтриманим»²⁴. Начальник Куп'янського окрвідділу ДПУ був більше категоричний в оцінці ділових якостей П. Філенка: «Дисциплінований формально – руки по швам, але відповідної дисципліни не любить. З товаришами грубий. Полюбить обмовити і висміювати товаришів без причини. Політично не розвинений, володіти собою не вміє»²⁵.

З метою позбутися норовливого працівника у вересні 1927 року П. Філенка, за згоди очільника Куп'янського окружного відділу, було переведено до Мелітополя на посаду фельд'єгера в окружному відділу ДПУ. На новому місці службі він виявив себе на високому рівні. Вступ до лав ВКП(б) (вересень 1927 р.) сприяв призначенню у першій декаді листопада 1928 р. Фі-

ленка на посаду начальника фельд'єгерського відділку Мелітопольського окружного відділу. Проте зовсім швидко верхівка чекістського підрозділу розчарувалася у організаторська здібностях Павла Івановича. В атестаційному листі, датованому 1928 роком, підкреслювалося: «чесний, дисциплінований, але мало енергійний. Загальний і політичний розвиток слабкуватий, через що робота начальника Ф.В. (фельдвідділку – авт.) є для нього важкою. Недостатньо авторитетний серед фельд'єгерів. Потрібна підтримка і постійне керівництво і, можливо, виросте добрий працівник і начальник Ф.В.»²⁶. Унеможливило подальше перебування П. Філенка на посаді начальника фельд'єгерського відділку системне зловживання його підлеглими службовим становищем. Фельд'єгери Мелітопольського окружного відділу ДПУ неодноразово були спіймані на перевезенні пакунків приватного характеру. У наказі ДПУ УСРР № 277 від 12 грудня 1929 р. заступник голови ДПУ Карл Мартинович Карлсон розцінив дії мелітопольських фельд'єгерів абсолютно неприпустимими та оголосив догану їхньому командир²⁷.

«Реабілітуватися» опальному фельдегеру довелося в ході здійснення органами держбезпеки у 1930 р. операції по виселенню так званих куркулів у віддалені куточки СРСР²⁸. Активна участь у каральних акціях радянської влади під час політики колективізації не гарантувала П. Філенку збереження за ним посади начальника фельд'єгерського відділку. У липні 1930 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника фельд'єгерського

Карл Мартинович
Карлсон

²¹ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2000. – С.154-155.

²² ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 3, арк. 174 зв.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, арк. 138.

²⁷ Там само, арк. 127.

²⁸ Там само, арк. 136.

корпусу ДПУ УСРР Петровський при ознайомленні зі службовою характеристикою на П. Філенку сформулював наступний висновок: «Маючи в своєму розпорядженні достатньо можливостей з роботою не зовсім справляється. Вузький кругозір. Підлягає переміщенню на меншу роботу (начальником експедиції)»²⁹.

Від втрати посади Павла Івановича врятувала адміністративно-територіальна реформа. Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 року «Про ліквідацію округ» і ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 2 вересня 1930 року «Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління» з 15 вересня 1930 року округи в Україні скасовувалися. Уся територія республіки розподілялася на 503 адміністративних одиниці: 484 райони, 18 міст республіканського підпорядкування і АМСРР (до якої входили 11 районів). Якщо реорганізацію органів держбезпеки провели досить швидко (були створені оперативні сектори ДПУ, кожен з яких об'єднував по кілька розформованих округ), то з реорганізацією фельдкорпусів не поспішали. Наказ про призначення Філенку на посаду начальника фельд'єгерського пункту Мелітопольського районного відділу ДПУ лише 20 квітня 1931 року. 2 жовтня 1931 р. на честь Х річниці фельд'єгерського зв'язку Колегія ДПУ УСРР нагородила його почесною грамотою і годинником. 20 грудня 1932 р. на честь XV-ї річниці створення органів ЧК-ДПУ Колегія ДПУ УСРР нагородила його почесною грамотою «за довголітню віддану роботу»³⁰. Вже в січні 1932 р. – Павло Іванович опинився в кріслі начальника експедиції зв'язку Кам'янського міського відділу ДПУ Дніпропетровської області³¹.

Для подальшого проходження служби Філенку навесні 1934 року направляють до Чернігова. У ході розмови з начальником обласного відділу ДПУ Михайлом Михайловичем Тимофєєвим, П.І. Філенку не став приховувати свою безграмотність, яка заважала виконанню обов'язків інспектора відділу зв'язку. Істотність даних обставин

змусила М.М. Тимофєєва запропонувати П.І. Філенку, якого знав по чекістській роботі в Харківській губернії, посаду начальника фельдзв'язку. Відповідне клопотання до центрального апарату ДПУ УСРР було надіслане наприкінці квітня 1934 року³². З відповіддю відділ кадрів ДПУ УСРР не забарився.

На початку травня 1934 року з Харкова надійшло депеша, в якій наголошувалося, що П.Філенку з покладеними на нього обов'язками інспектора відділу зв'язку «цілком справиться. У випадку повторної його відмови від виконання обов'язків інспектора, використовуйте його командиром фельдзагону»³³. Лише після тривалих наполягань Філенку отримав посаду начальника експедиції зв'язку Чернігівського облвідділу ДПУ, яку у середині лютого 1935 р. полишив щоб опинитися у кріслі коменданта УНКВС по Чернігівській області³⁴. Через рік у березні 1936 року йому було присвоєне спеціальне відомче звання - сержант державної безпеки³⁵. В обов'язки коменданта обласного Управління НКВС входило виконання смертних вироків над засудженими. Наскільки добре справлявся штатний кат із завданням умирати ворогів народу свідчить уточнююча інформація начальника УНКВС Чернігівської області Андрія Єгорова від 29 травня 1938 року про присвоєння позачергового спеціального звання П. Філенку: «систематично і безпосередньо проводить особливу роботу по комендатурі УНКВС»³⁶. Наскільки був завантажений комендант та його підлеглі «особливою роботою» можна судити зі звітності про кількість засуджених і розстріляних мешканців Чернігівської області за 1936 – 1939 рр.³⁷ (втім не маємо впевненості, що статистика за 1939 р. є повною).

Михайло Михайлович
Тимофєєв

²⁹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 3, арк. 138.

³⁰ Там само, т. 1, арк. 9 зв.

³¹ Там само, арк. 6.

³² Там само, т. 3, арк. 84.

³³ Там само, арк. 88.

³⁴ Там само, арк. 199.

³⁵ Там само, арк. 88.

³⁶ Там само, арк. 150.

³⁷ Там само, ф. 42, спр. 35, арк. 11.

Андрій Іванович Єгоров
(у центрі з орденом
Знак Пошани і знаком
«почесний працівник
ВЧК-ДПУ») серед
делегатів XIV з'їзду
КП(б)У від
Чернігівської області.
Червень, 1938 р.
Фото з Центрального
державного
кінофотофоноархіву
України
імені Г. С. Пшеничного

Таблиця 1

Кількість репресованих у Чернігівській області

Всього	Засуджено	Розстріляно
1936	1171	10
1937	6974	2265
1938	3347	2838
1939	284	3
Разом	11776	5116

Для проведення масових операцій в липні 1937 р. в НКВС УРСР були організовані так звані міжрайонні оперативні групи. Центрами таких груп в УНКВС Чернігівської області передбачалися: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня³⁸. Трохи пізніше було прийнято рішення про створення Новгород-Сіверської міжрайонної оперативної групи та проведення слідства Шосткінським районним відділом НКВС. На чекістському сленгу ці групи діяли в межах так званих кушів. До адміністративних центрів «кушів» звозили з районів заарештованих, тут проводили слідство і, як правило, розстрілювали. Звітність про результати діяльності цих груп за другу половину 1937 р. по масовим операціям виглядала наступним чином³⁹.

³⁸ ГДА СБУ (м. Чернігів), ф. 42, спр. 32, арк. 14.

³⁹ Там само, ф. 16, оп. 30, (пор. 103), спр. 32, арк. 103-104.

⁴⁰ Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁴¹ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр. 1844, т. 1, арк. 12.

Таблиця 2

№	Міжрайонна оперативна група	Засуджено	
		Всього	Розстріляно
1	Чернігівська	1505	513
2	Городнянська	675	241
3	Конотопська	653	247
4	Ніжинська	148	148
5	Роменська	528	183
6	Прилуцька	440	108
7	Глухівська	318	101
8	Новгород-Сіверська	300	102
9	Шосткінський райвідділ НКВС	138	57
Разом		5150	1700

Можна припускати, що виконання 513 смертних вироків, у місці дислокації Чернігівської оперативної групи покладалося саме на коменданта Філенка та його підлеглих. «Ударна праця» П.Філенка була належним чином оцінена в Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 грудня 1937 р. «за зразкове та самовіддане виконання завдань уряду» він був нагороджений орденом Знак Пошани⁴⁰. 23 серпня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 1939 Філенку було присвоєно звання лейтенанта державної безпеки⁴¹.

Орден «Знак Почета»

Початок Другої світової війни Філенко зустрів на посаді начальника адміністративно-господарчого відділу Управління НКВС по Чернігівській області. Початок агресії Німеччини проти СРСР докорінно змінила життя Павла Івановича. Відповідальний за організацію господарчого забезпечення обласного управління НКВС П. Філенко влітку 1941 року опікувався процесом евакуації територіального підрозділу радянських спецслужб. Однак через розгубленість відповідальних працівників партійно-радянського та чекістського апарату здійснити організоване виведення життєважливих ресурсів Управління НКВС з території воєнного конфлікту так і не вдалося. Чернігів охопила справжня паніка коли містяни дізналися, що 19 серпня 1941 р. частини 2-ї танкової групи вермахту захопили м. Гомель та ведуть бої з підрозділами 5-ї армії генерал-майора М.І. Потапова на території Добрянського та Семенівського районів Чернігівської області. Безлад та хаос, який царював наприкінці серпня 1941 року у обласному місті описав у щоденнику секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Попудренко: «23 серпня 1941 р., 21.30. Почали бомбити Чернігів. Всю ніч був у місті. Крім колективу виконкому на чолі з т. Костюченко, ніхто не гасив пожеж від першої бомби. Міліція та НКВС кинули свою будівлю, багато зброї, боєприпасів. Скільки потрібно було зусиль,

щоб змусити їх евакуювати міські магазини та склади. 24 серпня. Вся міліція та НКВС виїхали з міста, кинули місто напризволяще...»⁴²

Після того коли майже вся область опиниться під контролем нацистів Філенко з іншими співробітниками Чернігівського УНКВС 17 вересня 1941 р. прибуде до Києва. Зі столиці УРСР у складі колони НКВС 18 вересня Павло Іванович вирушить до Борисполя. 21 вересня у районі Баришівки Київської області автоколона Чернігівського УНКВС потрапила в оточення. Позбувшись уніформи, партквитка, посвідчення лейтенанта держбезпеки прийняв рішення одноосібно виходити з оточення. Здолавши майже 300 кілометрів, 20 жовтня 1941 року Філенко опиняється в Охтирці де його було затримано військовим патрулем і доправлено в місцевий кінотеатр, перетворений гітлерівцями у табір військовополонених. Наступного дня під час прогулянки чекісту вдалося перехитрити конвоїрів і втекти з табору. Уникаючи блокпостів та магістралей, Філенко став просуватися до Харкова. Вже 5 листопада 1941 року у районі залізничної станції Гракове успішно перейшов лінію фронту. З'явившись до особового відділу військової частини РСЧА у с. Петропавлівка Куп'янського району Харківської області отримав наказ прибути до Куп'янська для з'ясування всіх обставин перебування на окупованій нацистами території. Наприкінці листопада 1941 р. особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР винесла вердикт про звільнення Філенка з органів держбезпеки як «негідного довіри». Відділ кадрів НКВС УРСР, отримавши копію висновку у справі П.І. Філенка, не звільнив його з органів держбезпеки згідно ухвали Особливої інспекції, а направив 42-річного співробітника на медичну комісію. Після медичного огляду Павла Івановича визнали непридатним для служби в органах держбезпеки та на підстав наказу НКВС УРСР № 320 від 4 грудня 1941 року звільнили з роботи через хворобу. Центральна комісія НКВС СРСР, розглянувши акт медкомісії НКВС УРСР визнала Філенка придатним для служби в органах держбезпеки і відмовила йому у виплаті пенсії. Дізнавшись про це, Павло Іванович у першій декаді березня 1942 року подав рапорт на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УРСР

⁴² Щоденник М.М. Попудренка (23 серпня 1941 р. – 19 січня 1943 р.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4. – С. 52.

Романа Васильовича Крутова з проханням переглянути його справу і відновити на роботі в органах НКВС, Уважно вивчивши обставини перебування колишнього начальника адміністративно-господарчої частини УНКВС по Чернігівській області в оточенні, слідчий особливої інспекції відділу кадрів НКВС

Роман Васильович
Крутов

УРСР, молодший лейтенант держбезпеки Ковальов виніс ухвалу - «вважати можливим використовувати Філенка Павла Івановича на некерівній роботі в органах НКВС до завершення перевірки».

З 11 березня по 18 липня 1942 р. Філенко працював начальником відділку господарського управління НКВС УРСР. У липні 1942 року Павло Іванович разом зі своєю сім'єю під час супроводу ешелону з особистими речами співробітників НКВС УРСР з селища Мілове Ворошиловградської області (нині у складі Старобільського району Луганської області) до міста Енгельса Саратовської області РРФСР вдруге опинився у ворожому оточенні. Не маючи змоги потрапити у розташування Радянської армії, Філенко разом із сім'єю оселився на хуторі Рубіжне Константинівського району Ростовської області. Через деякий час він був змушений зареєструватися у сільській управі у якості робітника залізниці. Працював у громадській кузні молотобійцем аж до звільнення селища у лютому 1943 року частинами Радянської армії. На початку березня 1943 року Павло Філенко з'явився у відділ кадрів НКВС УРСР і повідомив, що у період з 18 липня 1942 р. по 8 лютого 1943 р. знаходився на окупованій території. Наприкінці березня 1943 р. особлива інспекція відділу кадрів НКВС УРСР винесла ухвалу тимчасово допустити Філенка до неоперативної роботи в органах держбезпеки. Наприкінці березня 1943 року його було призначено

начальником адміністративно-господарчо-фінансового відділу УНКДБ по Чернігівській області. Однак пережиті життєві негаразди та перипетії суттєво вплинули на його емоційно-психологічний стан. Зі змісту службової характеристики довідуємося, що П.І. Філенко «недбало ставився до своїх службових обов'язків, внаслідок чого допустив... розбазарювання... трофейних продуктів та жирів. Крім того займався системними п'янками... за що 6 квітня 1944 р. був адміністративно заарештований на 5 діб, знятий з посади та понижений до заступника нач. АГФВ УНКДБ і зарахований в резерв ВК НКДБ до завершення розслідування по даній справі»⁴³.

Лише у квітні 1945 року було поставлено остаточну крапку у розслідуванні обставин перебування П. Філенка у ворожому оточенні. Старший слідчий особливої інспекції відділу кадрів НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Мариненко звинуватив П. Філенка в тому, що він після звільнення Київської області від нацистів не вжив заходів для розшуку партквитка, ордену «Знак пошани», а також викрив у нещирості перед органами слідства (опальний чекіст увів в оману дізнавачів про місце схованки особистих документів). В ухвалі акцентувалася увага на тому, що «покази про втечу з полону в м. Охтирка – сумнівні. Крім того, при повторному перебуванні в оточенні військ противника в 1942-1943 рр. Філенко взагалі в розташування частин Червоної Армії виходити не став і, залишаючись проживати на окупованій території, не проводив жодної підривної роботи проти німецьких загарбників». Вердикт особливої інспекції був суворий. Колишнього начальника адміністративно-господарчо-фінансового відділу Управління НКДБ по Чернігівській області Павла Філенка було рекомендовано з органів держбезпеки «звільнити взагалі і передати у військкомат на загальних підставах»⁴⁴. Відповідний наказ НКДБ УРСР з'явився вже після завершення німецько-радянської війни - 21 травня 1945 року. Пошанованого за розстріли ворогів народу в часи Великого терору «чекіста-орденоносця» тоталітарна система заради політичної доцільності легко перетворила на «чужого», «недруга», ізгоя радянського суспільства.

⁴³ ГДА СБУ (м. Чернігів), спр.1844, т. 3, арк. 255зв.

⁴⁴ Там само, арк. 258.

References

1. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2014). Konveier smerti v chasy «Velykoho teroru» v Ukraini: tekhnolohiia rozstriliv, vykonavtsi, mistsia pokhovan Kraieznavstvo, 1, 183-200. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2016). «Ti, khto natsykaly na hachok». Korotki biohrafii kerivnykiv komendatury NKVS URSR ta UNKVS Kyivskoi oblasti u chasy «Velykoho teroru» Kraieznavstvo, 3-4, 251 – 283. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O., Zolotarov V. (2017). «Osobysto ya rozstriliav 702 kontrrevoliutsionera» (rekonstruktsiia biohrafii chekista Mykhaila Vikhmana» Kraieznavstvo, 3/4, 281 – 306. [in Ukrainian].
4. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2018). Holovni vykonavtsi smertnykh vyrokiv na Prydniprovi u period «Velykoho teroru» Sicheslavshchyna. Kraieznavchyi almanakh. Vyp. 8, 54-69. [in Ukrainian].
5. Bazhan, O.H., Zolotarov, V.A. (2020). «Pry provedenni operatsii v 1937 rotsi... pratsiuvav pid tyskom» (Shtrykhy biohrafii komendanta UNKVS Mykolaivskoi oblasti Fedora Udodova-Orlova) Reabilitovani istoriieiu. Mykolaivska oblast. Knyha vosma. Mykolaivskiy oblasnyi tsentr poshukovykh doslidzhen ta redaktsiino-vydavnychoi diialnosti. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian]
6. Bazhan, O., Zolotarov, V. (2021). «Ia vykonuvav samu chornu robotu v ChK» (Solomon Solomonovych Bruk). Kraieznavstvo, 1,2, 83-104. [in Ukrainian].
7. Okipniuk, V.T. (2000). Derzhavne politychne upravlinnia USSR (1922-1934): istoryko-yurydychnyi analiz. K.: Vydavnytstvo Natsionalnoi akademii SB Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Shchodennyk, M.M. (2000). Popudrenka (23 serpnia 1941 r. – 19 sichnia 1943 r.). Siverianskyi li-topys, 4, 52. [in Ukrainian].
9. Solotarjow, Wadim. (2013). Wer waren die Vollstrecker von Charkow? Die Massenerschießung von polnischen Offizieren im Jahr 1940 – Verantwortungsträger und Täterprofile. Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat, Nr.33, 3-22. [in Polish]
10. Zołotariow, Wadim. (2018). Egzekucje oficerów polskich w Charkowie w 1940 r. Sowietckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów. Warszawa. [in Polish]
11. Zolotarov, V.A., Bazhan, O.H. (2020) Hvyntyk mashyny Velykoho teroru abo dolia kharkivskoho chekista Hryhoriia Harkushi Kraieznavstvo, 1-4, 103-112. [in Ukrainian].

**Національна спілка
краєзнавців України:
панорама
сучасного життя**

Вручення Премії імені академіка Петра Тронька 2021 р.

Щорічно, 12 липня, Національна спілка краєзнавців України традиційно вшановує пам'ять академіка Тронька Петра Тимофійовича (1915–2011) – Героя України, відомого вченого, першого очільника Спілки (у 1990–2011 рр.)

На початку дня відбулося покладання квітів до його могили на Байковому цвинтарі. В урочистостях взяли участь представники керівних органів НСКУ (зокрема голова, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт) та регіональних організацій, відомі краєзнавці, подвижники Петра Тимофійовича. Присутні обмінялися спогадами про П. Тронька, активна діяльність якого у культурній та пам'яткоохоронній сфері продовжує слугувати прикладом для сучасних поколінь.

Цього дня також відбулося урочисте засідання Президії Національної спілки краєзнавців України з нагоди вручення Премії імені академіка Петра Тронька 2021 року.

Захід розпочався із вітальних слів до присутніх голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Петровича Реєнта. Далі відбулося кілька сольних виступів, зокрема по кілька композицій виконали:

❖ Анна Якушко, аспірантка кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, лауреатка міжнародних та всеукраїнських вокальних конкурсів;

❖ Микола Яретик, студент 4 курсу історичного факультету та факультету мистецтв імені Анатолія Авдієвського Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

❖ Єлизавета Мех, Київська дитяча музична школа імені В. Косенка, учениця 7-го класу, лауреатка міжнародних та всеукраїнських конкурсів (скрипка).

Після цього увага присутніх була прикута до короткометражного документального відео про постать та життєвий шлях Петра Тронька¹.

Основна частина урочистого засідання була присвячена цьогорічному врученню Премії імені академіка Петра Тронька.

Її лауреатами стали:

❖ у номінації «за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу» – Світлана Віталіївна ГАВРИЛЮК, докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, засновниця школи пам'яткознавства на Волині, авторка понад 100 публікацій;

❖ у номінації «за видання краєзнавчої літератури» – Лілія Федорівна ЦИГАНЕНКО, докторка історичних наук, професорка, проректор з науково-педагогічної роботи Ізмаїльського державного гуманітарного університету, голова Ізмаїльського регіонального відділення НСКУ в Одеській області, авторка понад 200 наукових публікацій;

¹ Доступний для перегляду за посиланням: <https://www.youtube.com/watch?v=kkUiCOy6YiQ>

❖ у номінації *«за видання краєзнавчої літератури»* – Сергій Васильович ТАРАНЕЦЬ, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України; створив наукову бібліотеку та архів Музею історії та культури старообрядства України (близько 4 тис. од. збірників), автор близько 300 наукових, науково-популярних та публіцистичних праць;

❖ у номінації *«за науково-організаційну та просвітницьку діяльність»* – Анатолій Іванович

КРАВЕЦЬ, викладач суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу, керівник студентського клубу «Всесвіт», автор численних публікацій з історії Луцька, Волині та про історичних осіб регіону;

❖ у номінації *«за науково-організаційну та просвітницьку діяльність»* – Мирослав Михайлович ГАБОРАК, член правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ, кандидат філологічних наук, доцент, автор дев'яти книг про походження географічних назв та найменувань Прикарпаття.

У своїх виступах лауреати подякували Національній спілці краєзнавців України за увагу до їхніх здобутків та підкреслили наміри продовжити активну краєзнавчу діяльність.

Після цього члени Президії НСКУ, на основі звернень від регіональних організацій, затвердили кілька кандидатур для підготовки офіційних подань щодо призначення державних стипендій як видатним діячам науки, культури, освіти і мистецтва.

Далі присутні заслухали виступ члена Правління НСКУ, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора Олександра Євгеновича Лисенка, який розповів про концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру та висловив сподівання на підтримку краєзнавців у справі надання проекту виваженого наукового змісту.

На завершення урочистого засідання голова Вінницької обласної організації НСКУ, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук Сергій Дмитрович Гальчак виконав приємну місію і вручив голові НСКУ, члену-кореспонденту НАН України Олександр Петровичу Реєнту обласну краєзнавчу Премію імені Володимира Вовкодава. Відзнаку було

присуджено у номінації «Історичне краєзнавство» «за збереження та розвиток краєзнавчого руху на Поділлі».

Також у рамках проведення засідання було підписано Меморандум про партнерство та співробітництво між Національною спілкою краєзнавців України та Громадською організацією «Український науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору» (директорка Людмила Гриневич). Документ передбачає налагодження співпраці в царині підтримки й популяризації краєзнавчих досліджень, збереження пам'яті про Голодомор – геноцид Українського народу.

Присутні мали можливість ознайомитися із виставкою одного із цьогорічних лауреатів, доктора історичних наук С.В. Таранця. Ним було проведено понад 100 польових експедицій, в результаті чого сформовано колекцію рукописів та стародруків, яка налічує понад 150 примірників кінця XVI – другої половини XX ст., 9-тисячну колекцію фотографій кінця XIX – початку XXI ст., колекцію одягу старообрядців (близько 100 од. зб. кінця XIX – початку XXI ст.), колекцію предметів побуту і знарядь праці старовірів (130 од. зб. XIX – першої половини XX ст.) та ін.

Р. Маньковська

Презентація історико-краєзнавчого видання «Уклін Вам, Задубрівці: Історія села Задубрівці»

14 вересня 2021 року, за участі членів Президії Національної спілки краєзнавців України, відбулася презентація ґрунтового історико-краєзнавчого видання «Уклін Вам, Задубрівці: Історія села Задубрівці».

У книзі, на основі широкої джерельної бази, висвітлено історію покутського села Задубрівці (Івано-Франківська обл.), створено цілісний образ громади крізь призму її понад 500-літнього минулого.

Уклін Вам, Задубрівці: Історія села Задубрівці / авт. ідеї Василь Гладій; кер. авт. кол., гол. ред. Андрій Королько. Чернівці: Друк Арт, 2020. 760 с.: фото.

Презентація видання відбулася у рамках засідання Президії НСКУ. Представити книгу прибула делегація з Івано-Франківська, зокрема:

❖ Василь Гладій, автор ідеї, перший заступник голови Івано-Франківської обласної ради, кандидат політичних наук;

❖ Андрій Королько, керівник авторського колективу, головний редактор, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат історичних наук, доцент;

❖ Василь Марчук, член редколегії видання, завідувач кафедри політичних інститутів та процесів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор історичних наук, професор;

❖ Михайло Косило, голова Івано-Франківської обласної організації НСКУ, директор

Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, кандидат педагогічних наук;

❖ Ірина Косило, шеф-редакторка журналу «Краєзнавець Прикарпаття», завідувачка інформаційно-видавничого відділу Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді.

Під час вітального слова голова НСКУ, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Реєнт Олександр Петрович підкреслив, що Івано-Франківська обласна організація є однією із найбільш плідних та ефективних у роботі. Презентоване видання наочно це підтверджує. Підготовка книги стала результатом колосальної роботи низки істориків-краєзнавців та стала можливою за умови підтримки місцевої влади.

Автор ідеї видання книги про Задубрівці, перший заступник голови Івано-Франківської обласної ради В. Гладій проінформував присутніх про концептуальні засади проекту. За його словами підготовча робота (планування, збір джерел, робота із жителями села, написання, редактування, друк) тривала 5 років. У результаті книга набула цілісної форми, а її видання є прикладом ефективності і важливості регіональних видавничих програм.

Специфіку структури і змістового наповнення дослідження детально розкрив керівник авторського колективу, кандидат історичних наук Андрій Королько. Він зазначив, що у роботі використано понад 2700 позицій джерел та літератури, матеріали дев'яти центральних і місцевих архівних та бібліотечних установ (Івано-Франківська, Києва, Львова, Чернівців, Варшави, Кракова). Подібний підхід забезпечив інноваційний характер книги, її багаторівневу цінність.

Про наукові та історико-краєзнавчі дослідження з вивчення Покуття розповів член редколегії видання, доктор історичних наук, професор В. Марчук. Дослідник констатував, що за минулі тридцять років краєзнавцями написано понад 110 праць з історії міст і сіл цієї історико-географічної частини України, введено у науковий обіг важливі відомості, зокрема і про село Задубрівці.

Присутній на презентації директор Інституту історії України НАН України, член Президії НСКУ, академік НАН України Смолій Валерій Андрійович зазначив, що книга є органічним сучасним продовженням унікального видавничого проекту «Історія міст і сіл Української РСР», прикладом того, що, попри всі труднощі, підготовка подібних ґрунтовних краєзнавчих досліджень з історії кожного населеного пункту реальна і потрібна. І у цьому відношенні Івано-Франківська область перебуває чи не на першому місці.

У обговоренні також взяв участь один із рецензентів, доктор наук з державного управління, професор Ігор Грицяк (Київський університет імені Бориса Грінченка), який дав найвищу оцінку результатам роботи авторського колективу.

Голова Івано-Франківської обласної організації НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Михайло Косило зауважив, що майже половина населених пунктів Прикарпаття має видання, присвячені власній історії. Така результативність забезпечена безперервною і ефективною співпрацею місцевих краєзнавців, університетських вчених та місцевої влади. За підрахунками М. Косила на Прикарпатті друкується 16 періодичних видань історико-краєзнавчого та літературно-мистецького характеру. Кожне із них, як і презентована книга про Задубрівці, є вагомим вкладом у роз-

виток патріотизму, національно-культурної спадщини українського народу.

Під час обговорення виступили кілька відомих вчених, членів Президії НСКУ. Доктор історичних наук, професор Олександр Гуржій відзначив важливість комунікації із жителями Задубрівців на етапі написання книги та збору матеріалів. На колосальну кількість джерел, використаних при підготовці видання, звернув увагу член-кореспондент НАН України, професор Віктор Даниленко.

Наприкінці презентації, голова НСКУ Олександр Реєнт, високо оцінивши вклад прикарпатських дослідників у розвиток краєзнавчого руху та збереження і популяризацію історико-культурної спадщини рідного краю, вручив відзнаки Спілки В. Гладію, В. Марчуку, М. Косилу, А. Корольку, І. Косило.

В. Милько

Відбулося засідання президії Національної спілки краєзнавців України (14 вересня 2021 р.)

14 вересня 2021 року відбулося засідання Президії Національної спілки краєзнавців України у рамках якого було обговорено кілька важливих та поточних питань, презентовано низку ґрунтовних історико-краєзнавчих книг

Насамперед про діяльність керівних органів НСКУ в умовах карантинних обмежень для проведення масових культурних заходів (осінь 2020 р. – літо 2021 р.) доповів голова Спілки, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. У цей період Президія працювала у переважно дистанційному та онлайн-форматі, традиційному – у періоди послаблення карантину. Незважаючи на

екстраординарні умови, вдалося пристосувати роботу до безпекових норм та забезпечити успішну реалізацію традиційних проєктів (вручення краєзнавчих премій, проведення публічних заходів, видавництво літератури та ін.).

Голова Спілки також проінформував про необхідність проведення засідання Правління НСКУ з метою підготовки до скликання черго-

вого, VII-го, з'їзду, який запланований на початок 2022 р. Відтак регіональним організаціям, за словами О.П. Реєнта, необхідно забезпечити обрання делегатів.

Після цього присутні члени Президії НСКУ затвердили лауреатів Премії імені Героя України Михайла Сікорського 2021 р. Зокрема, було схвалено кандидатури за поданням від Київської, Черкаської та Івано-Франківської обласних організацій. Урочисте вручення нагород традиційно планується здійснити у рамках Сікорських читань у жовтні поточного року.

Заступниця голови НСКУ, докт. іст. наук Руслана Маньковська проінформувала про ініціативу щодо встановлення меморіальної дошки Герою України, академіку Петру Троньку в

Києві на фасаді будівлі по вул. М. Грушевського, 4, де він упродовж багатьох років працював. Відповідна робота проводиться спільно із Інститутом історії України НАН України і перебуває на стадії підготовки необхідного пакету документів, зокрема планується розробка ескізу меморіальної дошки за допомоги фахівців Національної академії мистецтв України.

Вшануванню пам'яті академіка Петра Тронька присвячено також чергову конференцію в рамках Шостих краєзнавчих читань під назвою «Діяльність бібліотек у забезпеченні вивчення і популяризації історико-культурної спадщини регіонів: історія, сьогодення, перспективи». Її проведення відбулося 4 листопада у Національній історичній бібліотеці України.

Про підготовку до публікації чергового випуску журналу «Краєзнавство» (№ 1–2 за 2021 р.) доповів перший заступник головного редактора, канд. іст. наук Олег Бажан. Він підкреслив, що найближчим часом планується подання до Міністерства освіти і науки України необхідних документів для включення журналу до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України.

Відповідальний секретар НСКУ, канд. іст. наук Володимир Дмитрук виступив із приводу подання заявок на вступ нових членів та клопотань від регіональних осередків щодо відзначення краєзнавців нагородами Спілки. Члени Президії підтримали відповідні пропозиції, які надійшли від Вінницької, Івано-Франківської, Черкаської, Чернігівської та інших обласних організацій.

Далі робота Президії НСКУ концентрувалася навколо виступів запрошених гостей. Зокрема, про досвід видання «Пересопницького Євангеліє» розповіла директорка видавничого дому «АДЕФ-Україна», канд. іст. наук Алла Істоміна. Факсимільна копія цього національного надбання середини XVI ст. повністю відповідає оригіналу за розміром, вагою і тактильними характеристиками. На переконання доповідачки ця книга має бути у провідних бібліотеках та навчальних закладах України. Члени Президії НСКУ підтримали таку точку зору і були вражені рівнем майстерності факсимільного видання, яке саме по собі є сучасним шедевром книгодрукування, орієнтиром для відтворення інших визначних рукописних пам'яток України попередніх епох.

Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт окремо підкреслив, що Спілка започаткувала співпрацю із ВД «АДЕФ-Україна» для друку важливих краєзнавчих видань (підручник «Основи краєзнавства», монографію

«Краєзнавство в Україні», посібник «Історичне краєзнавство»). Ця робота знаходиться на завершальній стадії, вже отримано кілька перших примірників. Реалізація проекту стала можливою за підтримки членів керівних органів НСКУ та регіональних організацій. Під час виступу О.П. Реєнт перерахував прізвища усіх, хто долучився із посильною допомогою та подякував за підтримку.

Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру, розроблену робочою групою при Інституті історії України НАН України презентувала старша наукова співробітниця, канд. іст. наук Тетяна Пастушенко. Вона детально розповіла про етапи підготовки документу, його основні положення, пропозиції щодо структури експозицій, першочергові кроки, які необхідно зробити вже зараз для формування цілісного меморіального простору.

Насамкінець, до пункту порядку денного «Різне» увійшло кілька коротких повідомлень, зокрема:

❖ голови НСКУ, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта про подання кандидатур на одержання державних стипендій видатним діячам науки, освіти, культури і мистецтва;

❖ члена президії НСКУ, докт. іст. наук Богдана Андрусишина – про візит до Літературно-меморіального музею Михайла Стельмаха на Вінниччині тощо.

Після цього відбулася презентація науково-популярного історико-краєзнавчого видання «Уклін Вам, Задубрівці» (Уклін Вам, Задубрівці: Історія села Задубрівці) за участі представників Івано-Франківської обласної організації НСКУ, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та місцевої влади.

Нові видання Національної спілки краєзнавців України

28 жовтня 2021 року в Києві було презентовано комплект із трьох книг

Національної спілки краєзнавців України:

❖ *Основи краєзнавства: підруч. для студ. закладів вищ. освіти / НАН України, Національна спілка краєзнавців України; за ред. О.П. Реєнта; вид. 2-ге, доп. К., 2021. 376 с.*

❖ *Реєнт Олександр. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку. Вид. 2-ге, доп. К., 2021. 292 с.*

❖ *Історичне краєзнавство. Як написати науково-дослідницьку роботу: запитання та відповіді / І.А. Коляда, Я.М. Камбалова, О.Ю. Кирієнко. К., 2021. 172 с., іл.*

Видання були надруковані з ініціативи голови НСКУ, заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України О.П. Реєнта у рамках підготовки до проведення чергового з'їзду Спілки, який заплановано на початок 2022 р.

На початку презентації Олександр Реєнт підкреслив, що друк книг став можливий за фінансової підтримки низки регіональних організацій та представників керівних органів НСКУ, зокрема: члена Правління, д.і.н., проф. О.Є. Лисенка; члена Президії Д.Г. Омельченка; члена Правління, д.і.н., проф. І.А. Коляди; голови Хмельницької ОО, д.і.н., проф. Л.В. Баженова; голови Вінницької ОО, д.і.н., проф. С.Д. Гальчака; голови Житомирської ОО П.С. Скавронського; члена Ревізійної комісії, д.і.н., проф. В.М. Лазуренка; голови Черкаської ОО, д.і.н., проф. В.М. Мельниченка; голови Івано-Франківської ОО, к.пед.н. М.Ю. Косила; голови Київської МО, к.і.н., доц. О.П. Гончарова; голови Ки-

ївської ОО, к.і.н., проф. Г.П. Савченка; голови Волинської ОО, к.і.н., проф. Г.В. Бондаренка; голови Донецької ОО, к.пед.н., доц. В.І. Романька; голови Чернігівської ОО, д.і.н., проф. О.Б. Коваленка; голови Чернівецької ОО, д.і.н., проф. О.В. Добржанського; голови Дніпропетровської ОО, д.і.н., доц. І.О. Кочергіна.

Єдність інтересів та зусиль цих авторитетних представників краєзнавчої спільноти у поєднанні із можливостями центрального офісу Спілки дозволили реалізувати задум на високоякісному рівні (технічну складову друку книг у кількості по 500 примірників кожної забезпечив Видавничий дім «Адеф-Україна»).

На презентації були присутні представники кількох партнерських організацій та установ, зокрема Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Київської Малої академії наук учнівської молоді,

Університету Григорія Сковороди в Переяславі, Інституту історії України НАН України, Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, Гільдії професійних екскурсоводів та гідів-перекладачів, Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні тощо.

Співавторка презентованого навчально-методичного посібника «Історичне краєзнавство. Як написати науково-дослідницьку роботу: запитання та відповіді», доцентка кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти історико-філософського факультету НПУ імені М.П. Драгоманова, канд. пед. наук, доцентка Я.М. Камбалова розповіла про концепцію видання, яке схвалено для використання в поза-

шкільних навчальних закладах Науково-методичною радою з питань освіти МОН України. Яніна Миколаївна детально охарактеризувала структуру книги і наголосила, що вона буде незамінним помічником для учнів та їх наставників.

У цілому, навчально-методичний посібник «Історичне краєзнавство. Як написати науково-дослідницьку роботу: запитання та відповіді» покликаний допомогти здобувачам освіти, студентам, педагогічним працівникам закладів загальної середньої та позашкільної освіти у справі проведення науково-дослідницької діяльності та краєзнавчо-пошукової роботи в Малій академії наук України. У ньому вміщено вимоги, методичні рекомендації та поради щодо підготовки, написання, оформлення і захисту науково-дослідницьких робіт з історичного краєзнавства

здобувачами освіти. Усі матеріали впорядковано у запитань, що виникають у юних науковців у процесі підготовки, оформлення та захисту дослідження з історичного краєзнавства, а також відповідей і пояснень до кожного із запитань.

За словами заступника директора Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, члена Президії НСКУ Д.Г. Омельченка друк цього посібника неодмінно стане важливою подією для освітян. Він вміщує увесь комплекс необхідної інформації для підготовки науково-дослідницької роботи. Серед іншого Дмитро Григорович позитивно оцінив чіткість структури і вдалість запропонованого авторами формату «питання-відповідь».

Заступник голови НСКУ, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор О.А. Удод, як представник авторського колективу іншого видання, підручника для студентів закладів вищої освіти «Основи краєзнавства», висловив впевненість, що він задовольнить наростаючий попит на подібну навчальну літературу в умовах сучасної реорганізації системи підручникотворення. Олександр Андрійович констатував, що універсальний характер книги сприятиме її якнайширшому практичному застосуванню.

Дійсно, підручник «Основи краєзнавства» уніфікований для всіх спеціальностей, містить сучасні теоретичні та практичні розробки з основних питань краєзнавства. У ньому авторський колектив, з урахуванням результатів найновіших наукових досліджень, приділив увагу висвітленню науково-методологічних засад краєзнавства, історії розвитку науки, головних напрямів у структурі краєзнавства та впливу краєзнавчих знань на патріотичне виховання молодого покоління. Крім того, у додатках вміщено навчально-методичний та хрестоматійний матеріал із дисципліни «Основи краєзнавства».

Після цього власну оцінку щодо книги

О.П. Реєнта «Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку» висловила відповідальна редакторка видання, заступниця голови НСКУ, провідна наукова співробітниця Інституту історії України НАН України, докторка історичних наук, доцентка Р.В. Маньковська. У першу чергу вона відзначила масштабність усіх трьох презентованих книг. Стосовно безпосередньо згаданої, Руслана Вікторівна акцентувала увагу на висвітленні у ній розвитку українського краєзнавства в контексті соціогуманітарної парадигми. Важливо, що О.П. Реєнт презентував у виданні комплексну картину головних напрямів діяльності Національної спілки краєзнавців України, усебічно розкрив здобутки краєзнавців науково-теоретичного та практичного змісту, дослідив вплив краєзнавчого руху на суспільні перетворення у сучасній Україні, окреслив його стратегічні перспективи в подальшому зміцненні духовних засад українського соціуму.

Член Правління НСКУ, завідувач відділу Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор О.Є. Лисенко вказав на важливість збереження наукової складової у презентованих краєзнавчих дослідженнях, наявності у них націєтворчого змісту та патріотичного вектору.

Вдале органічне оформлення книг в єдиному візуальному стилі відмітила директорка Київської Малої академії наук учнівської молоді, кандидатка хімічних наук І.Ю. Поліщук. За її словами видання набудуть статусу незамінного доробку для юнацтва, краєзнавців та кожного дослідника рідного краю.

Доповненням до трьох згаданих книг став нещодавно надрукований збірник документів та матеріалів «Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2014–2018 рр.». У ньому подано інформацію про поїздки на Житомирщину, Фастівщину, Богодухівщину, Миколаївщину, Переяславщину, Хмельниччину, Чернігівщину, Закарпаття, Сумщину. Також висвітлено актуальні

питання розвитку українського краєзнавства в перших десятиліттях ХХІ століття та внесок краєзнавців у збереження і популяризацію історико-культурної спадщини України.

Наприкінці презентації відбулося урочисте підписання двох важливих документів:

Угоди про співпрацю із Комунальним позашкільним навчальним закладом «Київська Мала академія наук учнівської молоді» (директорка Ірина Поліщук);

Меморандуму про взаємодію із ГО «Гільдія професійних екскурсоводів та гідів-перекладачів» (голова Правління Наталія Пирогова).

Після завершення обговорення презентованих книг голова НСКУ О.П. Реєнт подякував усім, хто у ці непрості часи мав можливість взяти участь у презентації, а також тим краєзнавцям, які посприяли у реалізації цього видавничого проекту!

В. Милько

Тарас Нагайко (м. Переяслав)

кандидат історичних наук,

заступник голови організаційного комітету

Х Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання»

У Переяславі відбувся Х Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання»

Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання», який щорічно відбувається у Переяславі з нагоди пошанування постаті Героя України Михайла Івановича Сікорського, вдесять об'єднав наукову та творчу громадськість України. Його засновниками в 2012 р. стали: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та ГО «Переяславський Скарб». Незмінними співорганізаторами заходу є Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» та Національна спілка краєзнавців України.

Цьогорічний ювілейний захід 13 жовтня 2021 р., у день народження творця переяславських музеїв, відкрив традиційний круглий стіл

«Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті», що мав спеціальну тему: «Людина в історії краю». Відкриваючи засідання, генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» **Олексій Лукашевич** зауважив на основних завданнях щодо збереження творчого спадку М. І. Сікорського, відмітив значний внесок багатьох поколінь музейних працівників та наголосив на важливості розвитку краєзнавчого руху на Переяславщині, як важливої складової наукової діяльності Заповідника. До програми круглого столу було включено 25 тем доповідей. За результатами його роботи буде опубліковано збірник матеріалів під назвою «Людина в історії краю. Переяславщина».

Відкриття роботи круглого столу «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті». Фото Сергія Вовкодава

Робота форуму. Фото Сергія Вовкодава

Вшанування пам'яті визначного музейного діяча в межах роботи Форуму продовжилося 20 жовтня в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі. Як і минулого року, в умовах пандемії, формат заходу було дещо змінено. Зокрема, організатори урочистостей відмовилися від концертного супроводу. Упродовж роботи Форуму в аудиторіях та інших локаціях університету було розгорнуто мистецькі та просвітницькі виставки. Зокрема, виставки творчих робіт викладачів та студентів університету «Світ символіки в українському етнографічному мистецтві», «Споконвічні образи Дерева-життя у декоративному мистецтві», «Народна архітектура Середньої Наддніпрянщини», декоративна композиція з елементами об'єму «Квіти», книжкова виставка «Краєзнавство Переяславщини» та традиційна виставкова експозиція «Михайло Сікорський – гордість України». Також для учасників заходу викладачами кафедри мистецьких дисциплін і методик навчання було підготовлено майстер-класи з малярства на склі «Мотиви полтавського народного розпису скрині» та техніки декупажу «З Україною в серці».

Під час урочистої частини зібрання з вітальними словами до учасників форуму звернулися голова Національної спілки краєзнавців України **Олександр Ресніт**, в.о. ректора Університету Григорія Сковороди в Переяславі **Віталій Коцур**, голова організаційного комітету **Віктор Коцур**, лідер політичної партії Громадський рух

«Рідна країна», **Микола Томенко**, міський голова **В'ячеслав Саулко**, заступник генерального директора НІЕЗ «Переяслав» з науково-методичної роботи **Олександр Колибенко**.

Центральною подією цього дня стало дев'яте за ліком вручення Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Цьогорічними лауреатами цієї високої нагороди стали п'ять лауреатів. Це – історик, етнограф, музеєзнавець **Людмила Набок** (м. Переслав), завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» **Надія Кукса** (с. директор музею історії м. Коломия,

Премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2021 року отримує Людмила Набок (Переяслав). Фото Сергія Вовкодава

Заслужений працівник культури України, член Національної спілки журналістів України та Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України **Михайло Арсак** (м. Коломия), доктор історичних наук, професор кафедри історіографії і джерелознавства, декан факультету туризму ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», академік Української історичної академії наук, член-кореспондент Академії туризму України, Почесний краєзнавець України, член Правління Івано-Франківської обласної організації НСКУ **Володимир Великочий**, голова Івано-Франківської обласної організації НСКУ, член президії НСКУ, директор Івано-Франківського обласного державного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти і науки України, кандидат педагогічних наук, Почесний краєзнавець України **Михайло Косило** (обидва – м. Івано-Франківськ).

Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2021 року отримує Надія Кукса (Суботів). Фото Сергія Вовкодава

Урочисту частину Форуму також склало вручення Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, лауреатом якої став переяславський журналіст та краєзнавець **Микола Михняк**. Також під час заходу за багаторічну діяльність у популяризації історії рідного краю та України університетську відзнаку «Орден Володимира Мономаха» отримав письменник та краєзнавець **Іван Шпиталь**.

Роботу Форуму було продовжено у форматі спільного засідання Правління Національної спілки краєзнавців України та її Переяславського міського осередку, під час якого було вручено квитки новим членам НСКУ, а також від-

Премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України 2021 року отримують Володимир Великочий та Михайло Косило (Івано-Франківськ). Фото Сергія Вовкодава

Валентин Лазуренко вручає Черкаську обласну краєзнавчу премію імені Михайла Максимовича переяславському краєзнавцю Миколі Михняку. Фото Сергія Вовкодава

значено грамотами та подяками найактивніших краєзнавців Переяславщини.

Під час заключної частини зібрання громадськості було представлено нові друковані краєзнавчі видання. Зокрема, щорічник «Краєзнавство Переяславщини» (Вип. 1.); збірки: «Особистість у локальному історичному просторі: Переяславщина» – упорядники **Тарас Нагайко, Олександр Горбовий**; «Положаї. Село в Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 років» – упорядник **Юрій Коржов**; монографії: «Пам'ятки доби бронзи Середнього Потрубіжжя» – автор **Юрій Костенко**, «Золотоноша: історична топографія та фортифікації» – автор

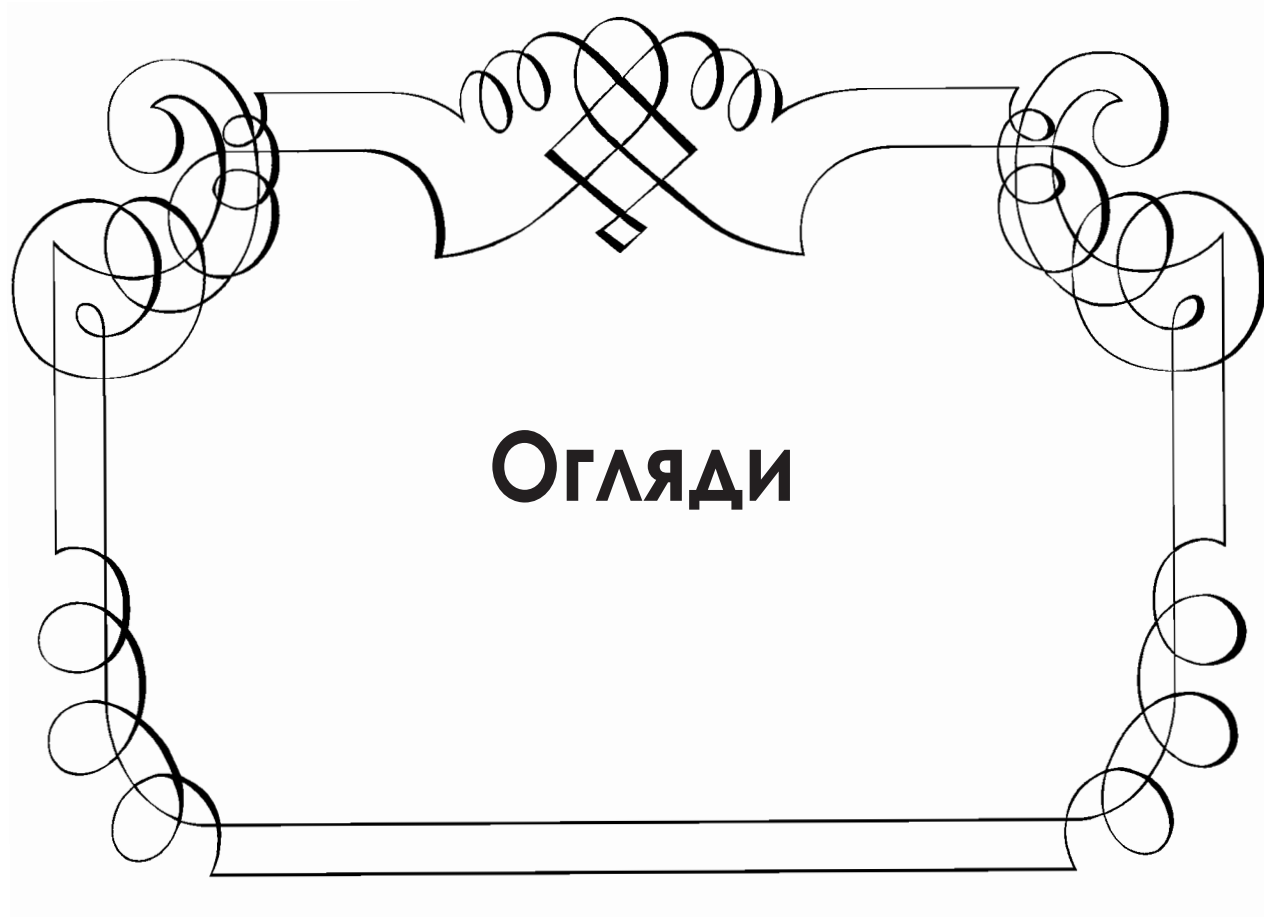
Учасники X Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання».
Фото Артема Усенка

Олександр Прядко, «Козацтво Переяславського полку: походження, персоналії, події, факти» – автор **В'ячеслав Лоха**, «Єрковці. Історія села Переяславського краю. Служба в царській армії. Перша світова війна. Громадянська війна 1918-1922 рр.» – автор **Михайло Гич** та інші публікації. Також було анонсовано майбутні видання серії «Затоплені села Переяславщини»: «Городище було, немов у вінку. Село у спогадах та документах» – автор/упорядник **Микола Михняк** і «Вюнище та Козинці. Історія сіл Переяславського краю. Статті, спогади, документи» – автор/упорядник **Микола Чирков**. Також учасники зібрання почули про ідею створення історичного атласу Переяслава – доповідь **Ростислав Сосса**.

Засновники та організатори Форуму щиро дякують усім, хто упродовж десяти років його проведення словом і ділом долучився до спільної справи – пошанування пам'яті визначного музейного діяча Героя України Михайла Івановича Сікорського та за сприяння розвитку культурно-наукового надбання Української держави.

Заступник голови організаційного комітету X Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» Тарас Нагайко презентує науковий щорічник «Краєзнавство Переяславщини». Фото Сергія Вовкова

о. Юрій Мицик (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ
заслужений діяч науки і техніки України

Історична мозаїка Присамарського краю

Рец. на: Чабан М. На терезах вічності. Постаті, факти й події з історії Новомосковська та Новомосковського повіту» (Дніпро, вид-во «Ліра», 2020.- 401 с.

Такий напрямок української історичної науки як краєзнавство розвивався дуже тяжко. В царській Росії стимулювали вивчення лише тих сторінок минулого, які мали б удowodнити законність її претензій на українські землі, тому увагу тогочасних авторів привертала такі наприклад сюжети як подорож Катерини II до Криму у 1787 р., пов'язували з цим заснування Катеринослава. Навіть не згадували, що це місто (сучасне Дніпро) бере початок від Старого Кодака, заснованого у 1635 р., та й деякі його райони зберегли цю назву (Старий і Новий Кодак або Койдаки) і були важливими містами Запорозької Січі. Якщо й були певні здобутки у цій галузі, то не завдяки, а всупереч офіційній політиці імперії. Ще в гіршому становищі історичне краєзнавство опинилося в СРСР.

Після нетривалого періоду українського національного відродження 20-х рр. XX ст. краєзнавство було взагалі заборонене у 1929 році. Коли ж заборони сталінських часів було знято в 1950-х рр. і краєзнавство почало помалу відроджуватися, настали часи «маланчуківщини». Характерним прикладом є митарства невеликої книги «Хортиця в героїці і легендах» (два видання 1967 і 1972 рр.) Миколи Киценка, яка стала об'єктом несправедливої критики, була заборонена й спалена (!), на неї не можна навіть посилатися. Тільки в роки горбачовської перебудови, і особливо із здобуттям незалежності України історичне краєзнавство було звільнено від ідеологічних заборон. Але на перепоні стала економічна криза... Тим не менш, стали регулярно проводитися краєзнавчі конференції, видаються книги, збірники й журнали, де досліджується минуле рідного краю. Активно працювала

Всеукраїнська спілка краєзнавців. В авангарді краєзнавчого руху знаходяться Київська, Сумська, Черкаська і Чернігівська області... На жаль, цього не скажеш про деякі області з великим промисловим потенціалом як от Дніпропетровська.

У 2015-2019 роках в Новомосковську видавалася щотижнева газета «Твій рідний край». На її шпальтах щотижня з'являлася історична рубрика, в якій знайий січеславський письменник-краєзнавець заслужений журналіст України Микола Чабан надрукував понад півтори сотні краєзнавчих розвідок, нарисів, статей, досліджень, репортажів. Автора захопила багатюща минувшина історичного Новомосковського повіту (сучасні Новомосковський, Магдалинівський та інші райони).

Розпорошене в газетних номерах він вирішив зібрати під одну обкладинку і винести на суд читача. Так з'явилася фундаментальна книга Чабана «На терезах вічності. Постаті, факти й події з історії Новомосковська та Новомосковського повіту» (Дніпро, вид-во «Ліра», 2020. – 401 с., 55, 8 ум.-друк. аркушів). Досі Новомосковську (старовинному козацькому місту Самара), яке стоїть у 25 км від Дніпра, присвячувалися тільки невеликі нариси та брошури.

Автор мав повну свободу у виборі історичних тем. Вони стосувалися доби козацтва й наступної доби – кінця XVIII – початку XX століть. Отже, частина публікацій була популяризаторська, але більшість – піонерська, дослідницька, де автор поєднав усну історію з роботою в архівах, зі старою періодикою, припиленими книжками, інтернетом тощо. Це дозволяло вводити в обіг зовсім забуті, незаявлені факти і постаті

земляків. Деякі читачі зізнавалися авторові, що вони чекають газету з цими розвідками, а дехто навіть збирав вирізки. У своєму циклі Микола Чабан повідав допитливому читачеві про те як покріпачували «пани неситі наш народ» (причому пани російські і наша недавня козацька старшина), про те які латифундисти повиростали на недавніх вільних родючих козацьких землях...

Перш за все у книзі наводиться історико-географічна характеристика краю, змальовуються головні його ріки – Самара, Оріль, Вовча... Подано й широку панораму різноманітних історичних сюжетів, які охоплюють територію нижнього Посамар'я та Приорілля (сучасні Новомосковський, Магдалинівський та ін. райони), причому охоплюється період від давніх часів до гетьмана Павла Скоропадського, хоча є сюжети, які стосуються міжвоєнного періоду і навіть наших днів (нарис про лауреата Шевченківської премії 2017 р., художника й скульптора Миколу Малишка). Важливо, що автор не йде за російськими лекалами, які пов'язували заснування Новомосковська з російськими стрільцями в часи Кримських походів 1687 і 1689 рр., а вказує на те, що з цього міста ще в 1560-1562 рр. писав листа кримський хан Девлет-Гірей, підкреслює, що новий етап в історії Самари – центру Самарської паланки починається з діяльності гетьмана Івана Мазепи.

Ця книга не скороспілка. Автор вивчав цю проблему протягом практично всього журналістського життя, тобто понад 30 років, наполегливо працював у архівах й бібліотеках, надрукував понад півтори сотні статей про цей край у газетах... І в результаті читач отримав ґрунтовне дослідження минулого краю, в якому вперше висвітлені чимало сторінок його історії, особливо щодо XIX–XX ст. Автор звертає особливу увагу на постаті січових ватажків – св. Петра Кальнишевського, Івана Глоби, «дикого попа» Кирила Тарловського, героя українського фольклору Семена Гаркушу, засновнику Чорноморського Кубанського козацтва Антону Головатого, полковника Опанаса Ковпака, на дослідників краю і письменників Григорія Залюбовського, Івана Манжуру, Миколу Мізку, Григорія Надхіна, Дмитра Яворницького.... Микола Петрович нагадує нам про світлі постаті жінок – Марка Вовчок, Софії Русової, котрі були в присамарському краї, а земська вчителька Софія Мензенкампф з Панасівки (потім вона переїде в

Чаплі) ще перед революцією 1917-го на педагогічних з'їздах, як і Софія Русова, обстоювала право українських дітей хоча б на початкову школу рідною мовою.

Автор виявляє великий інтерес до старовинних православних храмів як от видатна пам'ятка козацького бароко Свято-Троїцький собор в Новомосковську, Самарський Пустельно-Микільський козацький монастир та ін., до покинутих поміщицьких садиб та їхніх власників – Алексєєви, Євєцькі, Ілляшенки, Короленки, Магденки, Мордовські, Ностіци, Родзянки, Синельникови та ін... Автор простежує зв'язки з краєм письменників, художників, істориків, науковців Миколи Глуценка, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Іллі Мечникова, Віталія Самійленка, Василя Чапленка, пише про сюжети з сьогодення краю на сторінках першої української газети «Рада». Читачам безумовно цікаво буде знати наприклад, що з краєм була пов'язана біографія Миколи Оссолімо (Веруки) – чемпіона Франції з шахів; Багато писав автор про благодійництво багатих людей - скажімо, княгиню Наталю Черкаську з роду Катериничів, що мала спадковий маєток у Личковому. За коротке, мов спалах життя, вона встигла зробити безліч гарних справ. Марно казати, що могила її побіля Покровської церкви Личкового втрачена разом з храмом... Знайшов він і місцевого землевласника, генерала, учасника наполеонівських воєн Івана Лошакова, на якого повісили катастрофічну поразку російської армії у битві під Аустерліцем. Визволила його з царської немилості кохана жінка Маргарита, котра матиме згодом землі у с. Вільному. Автор знайшов, що українець родом з хутора Хашівки (нині це частина села Орлівщина на Самарі) Давид Федорович Мірощенко побив рекорд в армії Російської імперії (а, може, і в регулярних арміях усього світу!) за тривалістю військової служби. Важко уявити: він служив з 1813 по 1878 роки, тобто понад 65 років! А які цікаві факти призьбирано в нарисі про Давида Бурлюка на Приоріллі – про те як завдяки цьому художникові влітку 1906 року тутешній маєток Козирщина став тимчасовим осідком вітчизняного мистецького авангарду. Хто пам'ятає про це?.. А хто ще писав про переселенство в часи столипінської реформи на Сибір наших земляків-українців, яких гнали і гнали подалі з милої України нестатки і недоля.

Дослідник багато цікавого знайшов і оприлюднив з історії новомосковського земства, його

цінних ініціатив. Не уникав і гостроти, описуючи тутешній голод 1821 року чи голод на Поволжі 1891 року, коли українські губернії, часом теж потерпаючи від неврожаю, рятували голодних у Росії. Потім мали «віддяку» за це у 1933 році... Чимало сторінок у книзі присвячено історії освіти, зокрема, забутій Новомосковській учительській семінарії та її випускникам, повітовому училищу, жіночій гімназії.

Особливо велику увагу автора привертає розвиток народної освіти в краю, насамперед застосуванню у 1807 р. благодійниками Новомосковського повітового училища, його кадрам, організації навчального процесу в училищі, зокрема його ролі в поширенні передового на той час Белль-Ланкастерівського методу навчання, його візитаторам, серед яких був відомий історик Микола Мурзакевич. Є в книзі цікаві нариси про перших вчителів краю, про ремісничу освіту. З цікавістю читаються нариси про розвиток в краю бібліотечної справи, поширення кінематографа (!), народних ремесел, садівництва, бджільництва, медицини. Окремий розділ у книзі вимальовується навколо припалих пилом забуття сторінок українського відродження в краї на початку XX століття, коли виникають «Просвіти» (особливо яскрава існувала у с. Перещепині). Цю тему автор досліджує давно і плідно. Проте й сам робив для себе та читачів малі відкриття, показуючи що писала про цей край перша українська газета «Рада», пропагуючи імена подвижників тутешньої «Просвіти» Тараса Чуприни, Федора Сторубля – активного учасника українських визвольних змагань 1917–1921 рр., який

пізніше (у 1938 р.) став жертвою сталінських репресій; отамана Олекси Петраша, який загинув у боротьбі з російськими окупантами у 1921 р., педагогів Віталія Самійленка, Петра Гасенка (Гая), Василя Чаплєнка. І, звісно, Дмитро Яворницький. Цей історик і лінгвіст не оминув, здається, жодного куточка Січеславщини і Новомосковського повіту – копав кургани у панських маєтках, записував у простих людей народні слова, або принаймні мав кореспондентів у тутешніх селах.

Книга не позбавлена дрібних упущень. Так, Кирило Тарловський («дикий піп») не міг вінчати царицю Єлизавету з Олексієм Розумовським, оскільки був малолітнім. Це міг зробити його батько, теж священик. Шкода, що автор не торкнувся історії роду Бачинських, який дав трьох братів – видатних діячів українського національного і церковного руху архієпископа Євгена, Леоніда й Сергія Бачинських.

Але це не применшує значення цієї піонерської праці, яка стосується майже незнаних сторінок історії Дніпропетровщини, підсумовує результати багаторічної велетенської праці. В одній з попередніх книжок Микола Чабана іменний покажчик нараховує тисячу імен. Скільки їх у цій книзі – важко сказати! Ніхто не береться за складання такого покажчика – повірте, це потребує титанічних зусиль. Відзначимо, що книга розкішно видана, містить численні фотографії та малюнки, написана бездоганно українською мовою, читається легко. Вона безперечно робить значний внесок в дослідження минулого козацького краю.

Зичу книзі Миколи Чабана легкої долі!

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи**: **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації)).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнового автоматичного формування посилань:^[1]^[2]

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кириличних цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнві транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнві базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC**, **.DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов’язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. **Абзаци відступи** формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати поспідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл.», «у табл.», «див. табл.»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з’єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось (це) значить*. Тире у тексті обов’язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, мінути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренів); **скорочення** після переліків (типу *i m. n.*, *i m. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченко), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті*, *2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p.*, *pp.*, *ст.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*; **; ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»; нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовка, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Idem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, k. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

REFERENCES Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)	
КНИГИ Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки (")	
Один автор:	
Chornovol, I. (2015). <i>Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznianskyj vymir</i> . Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].	
De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i> . Odessa. [in Russian].	

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskyi, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain's'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>Istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koj revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpal'ko V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdennia rann'omodernoi doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriiia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i xozyajstvennaya zhizn': avtoriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hruzin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovych. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchomu shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем АРА: Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU</i> , 18 (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografoznnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymut' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsii: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovoi, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naselennia mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi RSR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervonoho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorychnoi osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA: Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriiu: istoriia luts'koho likhtaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnym_lihtaryam_podilskih_mist_160.html [in Ukrainian].

1880 rik: pochatok vulychnoho osvittlennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from <http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vuly-chnogo-osvittlennia-u-v/87> [in Ukrainian].

ДИСЕРТАЦІЇ

Bielikov, Yu. A. (2003). *Kupetstvo Kharkivs'koi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19th – beginning of 20th century)] (*Candidate's thesis*). Kharkiv. [in Ukrainian].

АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Volonyts, V. S. (2007). *Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (seredyna XVII–XIX st.)* [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Написання обов'язкових елементів оформлення списку літератури англійською мовою

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

№ 3-4 (116-117), 2021 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редактор – Наталія Мех

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів.

За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України

та Інститутом історії України НАН України

м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,

тел.: +380 (44) 278 02 38,

e-mail: bazhancio@ukr.net

На першій сторінці обкладинки фото Північно-Кримського каналу

Підписано до друку 15.12.2021 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 34,64. Обл.-вид. арк. 33,44. Наклад 300 прим.

Зам. № 51-2021

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.